Encycl. O.
52.
166

TUDOMÁNYOS ZSEBKÖNYVTÁR

HORVÁTH JENŐ

MÓDSZERES VILÁGTÖRTÉNELEM

232/3 a, b szám

STAMPFEL-féle KÖNYVKIADÓHIVATAL

Négyes szám

Encycl. O.
52.
166

TUDOMÁNYOS ZSEBKÖNYVTÁR

HORVÁTH JENŐ

MÓDSZERES VILÁGTÖRTÉNELEM

232/3 a, b szám

STAMPFEL-féle KÖNYVKIADÓHIVATAL

Négyes szám

VILÁGKÖNYVTÁR

MACAULAY
TUDÓSOK
MACHIAVELLI — BACON — RANKE

FORDITOTTA
SALGÓ ERNŐ

MAGY. AKADÉMIAI KÖNYVTÁRA

A regény izgalmas érdekessége, a történelem széles távlata, a tudomány ömör biztonsága párosul Macaulay nagy tanulmányaiban. Formáinak egy művész izlése ad egyensúlyt, anyagába egy világoseszű tudós önti kincseit. Műveinek szellemét kemény, de pártatlan erkölcs irányítja, mely igazságot szolgáltat Machiavellinek, ítélőszéket tart Bacon felett és meghajtja a zászlót a sokat támadott Egyház nagysága előtt.

RÉVAI-KIADÁS

Egyet.
O. 52. 160

MÓDSZERES VILÁGTÖRTÉNELEM

FŐISKOLAI HALLGATÓK RÉSZÉRE IRTA

HORVÁTH JENŐ

EGYETEMI MAGÁNTANÁR

1923

BUDAPEST, 1924.
RÉVAI TESTVÉREK IRODALMI INTÉZET R.-T.

MAGY. AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

Wodianer F. és Fiai könyvnyomdai műintézete, Budapest.

Tartalom.

Bevezetés.

A. A történelem rendszere és módszere 5
B. A történelem segédtudományai 8
C. A világtörténelem forrásai és feldolgozásai 9
D. A világtörténelem felosztása 10

Első könyv. Ókori történelem.

Bevezetés. 12

I. A történelem kezdetei. 13

Első rész. Az ókori Kelet.

II. A szumirok 14
III. Babylonia 17
IV. Asszyria 19
V. Nyugat Ázsia kisebb államai. Elám és a hittiták 20
VI. A zsidók 21
VII. Fenicia 23
VIII. Egyptom 23
IX. Az arabok 29
X. Az első árják és India 29
XI. A mongolok 31
XII. Amerika ős népei 32

Második rész. A persa hatalom kora. Kr. e. 550—330.

XIII. Media története 32
XIV. Persia története 33

Harmadik rész. Az ókori Európa.

XV. Az ősi települések 35
XVI. A kelták 36

Negyedik rész. A klasszikus ókor.

Bevezetés 37

XVII. Az ősi görög alakulatok 38
XVIII. Persia és Görögország Kr. e. 492—330 .. 41
XIX. A hellenizmus kora, Kr. e. 330—146, ... 47
XX. Itália államai, Kr. e. 510—270. 49
XXI. A földközi tenger hegeméniája K. e. 270—133 51
XXII. Róma fénykora Kr. e. 133—Kr. u. 68 .. 53
XXIII. A kereszténység kezdetei 58
XXIV. Róma hanyatlása Kr. u. 68—395 58

Második könyv. Modern történelem 395—1920.

XXV. A modern történelem forrásai és irodalma 62

A középkor 395—1415.

XXVI. A középkori történelem forrásai és irodalma 64
XXVII. A germán népek berendezkedése 395—715 65
XXVIII. A Karolingok és örököseik 715—1095 .. 71
XXIX. A keresztes hadjáratok 1095—1210 .. 80
XXX. A germán-rendi visszahatás 1210—1250 .. 85
XXXI. Az Angevinek 1250—1370 87
XXXII. Az európai közösség felbomlása 1370—1415 93

Az újkor 1415—1815.

Bevezetés 96

XXXIII. A renaissance 1415—1515 97
XXXIV. A Habsburgok hegemóniája és a germán visszahatás 1515—1588 105
XXXV. A katholikus reform és az ellenreformáció 1536—1588 109
XXXVI. A spanyol hegemonia lefegyverzése 1588—1660 111
XXXVII. A nagyhatalmak megalakulása 1660—1715 117
XXXVIII. A felvilágosult abszolutizmus 1715—1790 122
XXXIX. A francia forradalom 1790—1801. 125
XL. Napoleon 1801—1815 128

A legujabb kor 1815—1920.

Bevezetés 131

XLI. Anglia és a Szent Szövetség 1815—1848 132
XLII. A középeurópai kérdés rendezése 1848—1871 136
XLIII. A fegyveres béke kora 1871—1901 140
XLIV. A huszadik század 1901—1920 141

Időrendi Táblázat 145

BEVEZETÉS.

A) A történelem rendszere és módszere.

I. A történelem fogalma.

1. §. Ismereteink akkor világosak, ha felvetett kérdésünknek lényegét, a tárgy fogalmát ismerjük, lényeges jegyeit összefoglalva meghatározni tudjuk.

A történelemnek, mint tudománynak lényeges jegyei egybefoglalva nincsenek.

Ezért induló pontunk lesz: mivel foglalkozik a történelem.

2. §. A történelem egyetlen tárgya: az ember. Mivel azonban az emberre vonatkozó tudományoknak a történelem csak egyikét képezi, azért megállapításunkat ki kell bővítenünk.

E kibővítés szükségességén épülnek fel mindazon vizsgálódások, melyek a történelem lényegét keresik és fogalmát kutatják. E vizsgálódásokat egybefoglalva *történetbölcseletnek* hívjuk.

3. §. *Irodalom:* A történetbölcseletnek igen kiterjedt irodalma van. A legfontosabbak *Bernheim E.:* Lehrbuch der historischen Methode und der Geschichtsphilosophie. Leipzig, 1889. VI. kiadás, 1914, kimerítő kézikönyv, melynek összevont kiadása megjelent a Sammlung Göschenben is. *Horváth Jenő:* A történelem bölcselete. Tanulmányok a történettudomány alapelveiről és az emberi művelődés irányeszméiről. Gyula, 1907. *Hegel Frigyes* (1770—1831) német bölcselő és berlini egyetemi tanár munkájának: Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte. 1837 és több kiadásban, magának is külön nagy irodalma van. *Lamprecht Károly* (1856—1916) lipcsei professzor:

Moderne Geschichtswissenschaft. Berlin, 1904. II. kiadás 1909. *Langlois és Seignobos:* Introduction aux études historiques. Paris, 1898. III. kiadás 1905. *Lindner Th.:* Geschichtsphilosophie. Stuttgart, 1902. III. kiadás 1912. *Simmel G.:* Die Probleme der Geschichtsphilosophie. Leipzig, 1893. IV. kiadás 1920.

II. A történelem módszere.

4. §. Nem a történelem bölcseletéhez, hanem módszertanához tartoznak azok a vizsgálódások, melyek a történelmet valamely különleges szempontból veszik vizsgálat alá.

Közismert dolog pl. hogy a természetes környezet valamely nép történetére nagy hatással van, de az, hogy a természetben megnyilvánuló törvényszerüséget a történelemre kiterjesszük, nem általánosítható.

5. §. *Irodalom. Breysig K.:* Der Stufenbau und die Gesetze der Weltgeschichte. Berlin 1905. *Lacombe P.:* De l'histoire considérée comme science. Paris 1894. *Xénopol A. D.:* Les principes fondamentaux de l'histoire. Paris 1899.

6. §. Közelebb fekvő a földrajzi viszonyokkal való szoros kapcsolat és ezt fejtette ki

7. §. *Ratzel Frigyes:* Anthropogeographie oder Grundzüge der Anwendung der Erdkunde auf die Geschichte. 2 kötet. Stuttgart 1882—91.

8. §. Sokan az irányító eszmékre fektetik le a történelmi fejlődést, azonban ez is csupán módszertani szempont.

9. §. Igy *Fouillée A.:* La psychologie des idées forces. 2 kötet. Paris 1893. és *Le Bon G.:* Lois psychologiques de l'évolution des peuples. IV. kiadás. Paris 1900.

10. §. A természetes környezettől befolyásolt emberen és embercsoportokon (faj) épül fel a történelmi fejlődés kezdetleges alakulataként a *társadalom*; egyesek azt vélik tehát, hogy a történelem a valóságban *társadalomtudomány* (*sociologia*), holott ez is csupán módszertani szempont.

11. §. Igy *Barth P.:* Die Philosophie der Geschichte als Soziologie. I. kötet. Leipzig. IV. kiadás, 1922. és *Seignobos Ch.:* La méthode his-

torique appliquée aux sciences sociales. Paris, 1901.

12. §. A társadalom anyagi és szellemi munkát végez (anyagi és szellemi művelődés), arra neveli magát (oktatás) és formákat keres (művészet). A történelemnek bármelyik munkára építése, tehát a gazdasági élet törvényszerüségének alkalmazása is, csupán módszertani szempont.

13. §. *Irodalom.* Igy *Labriola A.:* Essai sur la conception matérialiste de l'histoire. Paris 1897 és *Rogers J. E. Th.:* The economic interpretation of history. London 1888.

14. §. A különböző munkálatok irányítása nem egyéb, mint a *politika*, mely mindennél inkább szemünkbe tünik és miáltal az egész történelmi módszert két főcsoportra tagolhatjuk.

A történelmi fejlődésnek természeti és faji, társadalmi, gazdasági, és kulturális viszonylataival foglalkozik a *művelődéstörténelem;* a társadalmak küzdelmével és munkájuk irányításával a *politikai történelem.*

Sem a művelődéstörténelem, sem a politikai történelem tehát külön-külön nem, csak együtt meritik ki a történelmet.

III. A történetirás története.

15. §. Annak a nagy tudományszaknak, mely az emberi fejlődéssel és művelődéssel és azok irányításával foglalkozik, összefoglaló története megirva nincsen.

16. §. *Irodalom.* Csupán egyes korszakokra vonatkozik a schweizi *Fueter E.:* Geschichte der neueren Historiographie. München 1911 és az angol *Gooch G. P.* kitünő munkája: History and historians in the XIXth Century. London 1913. Magyarban *Márki Sándor:* Történet és történettanítás. Budapest 1901.

IV. A történelem tanitása.

17. §. A nyert ismeretek szakszerü terjesztésével a történettanitás foglalkozik.

18. §. *Irodalom. Altamira Rafael* spanyol professzor: La ensenanza de historia. Madrid 1891.

III. kiadás 1904. *Bernheim E.:* Das akademische Studium der Geschichtswissenschaft. Greifswald 1901. III. kiadás 1910. Essays on the teaching of history. Cambridge 1901. History in the Schools. Report of the Committee of Seven. New-York 1909. *Horváth Jenő:* A történelem értékelése és tanítása Nagyvárad 1915. *Márki S.* id. m. 16. §. Adalékokat közölt a Vergangenheit und Gegenwart. Zeitschrift für die Geschichtsunterricht und staatsbürgerliche Erziehung in allen Schulgattungen. Leipzig 1912 és köv.

B) A történelem segédtudományai.

V. Földrajz. Geographia.

19. §. A történelem tanulmányozásának szükséges eszköze azon terület ismerete, melyen az lejátszik. Ez ismeret a *történelmi földrajz.*

20. §. Erre nézve v. ö. *Götz W.:* Politische Geographie. Wien 1904.

21. §. A történelmi földrajzot történelmi térképek teszik szemléltetővé.

22. §. Ilyenek *Droysen Gusztáv* hallei professzor: Allgemeiner historischer Handatlas. Bielefeld 1886. *Spruner K.:* Historisch—Geographischer Handatlas 1853. Gotha III. kiadás 1880.

VI. Néprajz. Ethnographia. – VII. Nyelvészet. Philologia. – VIII. Irástörténet.

23. §. A történelem legértékesebb forrásai leírva maradtak reánk. Irásmódjuk megismerésével az *irástörténet* foglalkozik. És pedig a feliratos és régebbi emlékekkel az *epigraphia* és *palaeographia*, az okiratok irásmódjával pedig az *oklevéltan, diplomatika.*

Az *epigraphia* és *palaeographia* eszerint szorosabb értelemben ó- és középkori, a *diplomatika* pedig közép- és újkori tudományszakok. Ugyanazok az oklevelekkel kapcsolatos *címertan* (*heraldika*) és *pecséttan* (*sphragistika*) is.

IX. Családtörténet. Genealogia.

24. §. Az egyetemes történelem egészére kiterjed ugyan a *családtörténet* (*genealogia*), de a meglevő gyüjtemények közép- és újkori vonatkozásuak.

25. §. Ugyanez áll az *életrajzra* (*biographia*) is.

X. Időtan. Chronologia.

26. §. Az *időtan* (*chronologia*) is az egész történelemnek egyformán segédtudománya, de úgy az ókorban, mint a közép- és újkorban egymástól teljesen eltérő jelleget mutat.

C) A világtörténelem forrásai és feldolgozásai.

XI. Forrásmüvek.

27. §. A világtörténelem egészére kiterjedő egybeállítás hiányzik, mert bármennyire is egységes az emberi fejlődés, a korok és nemzetek szerint való eltagolódás sokkal nagyobb hatással van a történetírás jellegére.

28. §. Egyedül bibliográfiai összeállítással rendelkezünk, de *Herre Pál* lipcsei egyetemi tanár műve: Quellenkunde zur Weltgeschichte. Leipzig 1910 igen hézagos és pótlásra szorul.

XII. Összefoglalások.

29. §. Ezzel ellentétben az egyetemes történelem összefoglaló művei számosak és igen használhatók; egyetlen hibájok talán az, hogy anyaguk majdnem ugyanaz és egymástól csak terjedelemben különböznek.

30. §. *Irodalom.* Magyarban *Márki Sándor* professzor műve: Az ó- és középkor története. Az új- és legújabb kor története. 2 kötet. Budapest, 1910.

Németben *Ranke Lipót* (1795—1886.) berlini professzor munkája: Weltgeschichte. 9 kötet. Leipzig 1883—88 és több kiadásban, még mindig

használható. Leginkább használatos *Weber György :* Allgemeine Weltgeschichte. 19 kötet. Leipzig, 1857—80. II. kiadás 1882—89 és III. kiadás 1919 és köv., és különösen annak kézikönyvszerű átdolgozása : Lehr- und Handbuch der Weltgeschichte. 4 kötet. XXIII. kiadás. Leipzig, 1922. és köv.

31. §. A többektől írt világtörténelmek között a legjobb *Oncken Vilmos* giesseni professzoré (1838—1905) : Allgemeine Weltgeschichte in Einzeldarstellungen. 45 kötet. Berlin, 1877—83.

32. §. *Helmolt F. H.* a világtörténelem anyagát földrészek szerint osztotta be : Weltgeschichte. 9 kötet. Berlin, 1899—1909. II. kiadás. Leipzig, 1913—21. Részben az ő nyomdokain jött létre *Hartmann L. :* Weltgeschichte. Gotha, 1921. és köv., valamint *Wells H. S.* : The outline of history. London, 1920. II. kiadás 1921.

D) A világtörténelem felosztása.

XIII. Időbeli felosztás.

33. §. Bármennyire is egységes az emberiség fejlődése, a magunk tájékoztatása végett korszakokat különböztetünk meg.

A korszakokra oszlásnak azonban nem pusztán saját akaratunk szerint, hanem az események természetes eltagolódása szerint kell megtörténnie.

Ilyen eltagolódás mutatkozik abban a körülményben, hogy a történelmi fejlődés kezdetén oly népek szerepelnek, a melyeknek sem összefoglaló, sem egyes tagjainak neveit nem ismerjük, csak eszközeik és építményeik maradtak reánk. Ez az *őstörténet*, az a külön tudomány pedig, mely vele foglalkozik, a *régészet, archaeologia.*

További eltagolódás állítható fel azon népek története között, amelyeknek államai már megdőltek és azok között, melyeket napjainkig szerepelni látunk. Az előbbi az *ókori* (*antik*), utóbbi a *modern történelem.* Korhatárul az antik és modern történelem között a Római Birodalom feloszlását és a mai európai nemzetek megjelenését (népvándorlás) szoktuk tekinteni.

Az időszámítást Jézus Krisztus születéséhez igazítva, e korhatár Krisztus után 395-re tehető.

A modern történelem határain belül kisebb korhatárok állíthatók fel és így jön létre a *középkor* (a népvándorlástól a középkori államrend felbomlásáig, 395—1415), az *újkor* (a modern nemzetállamok megalakulásától a napoleoni háborúk befejezéséig, 1415—1815) és a *legújabb kor* (a napoleoni háborúk befejezésétől napjainkig).

XIV. Térbeli felosztás.

34. §. A történelmi fejlődés egyetemes jellege következtében a világtörténelem területileg is csak egységesen foglalható össze.

Az a beállítás tehát, mely világtörténelem elnevezés alatt csupán egy földrész történetét adja, helytelen, mert világtörténelem fogalom alatt az emberiség egyetemes történelmét értjük az első emberi emlékektől a jelenkorig a föld egész felületén.

A térbeli megoszlás a nagy egységen belül földrészek (Európa, Ázsia, Amerika stb.), országok és nemzetek (*nemzeti történelem*), tartományok, városok és községek (*helytörténet*) szerint tagozódik.

ELSŐ KÖNYV.

Ókori történelem.

Bevezetés.

35. §. Ókori történelem alatt értjük a korunkban megszűnt államok és nemzetek történetét az első népfajok fellépésétől a Római Birodalom feloszlásáig (Kr. u. 395.).

A történelem **nagy** osztályai, az *antik* (ókori) és *modern* történelmek közül az előbbi a kevésbbé egységes, ma még nem minden részletében megállapított történelem, melyben tudásunk hiányos emlékekre és vitatható forrásoknak pontatlan és össze nem függő adataira támaszkodik.

Innen van az, hogy az ókori történelem egységes összefoglalása és rendszerezése is később indult meg, mint az egyetemes történeté, sokkal később, mint az egyes nemzeti történeteké.

Heeren Arnold göttingeni professzornak (1760—1842.) köszönjük az első rendszeres összefoglalást (*Geschichte der Staaten des Altertums*. Göttingen, 1799. és több kiadásban).

36. §. Természetes, hogy Heeren munkájának főérdeme a rendszerezés ; a teljesség, az ókori alakulatok ismerete nem kimerítő, kapcsolataik még nincsenek feltüntetve. Nem mondható az *Niebuhr György* (1776—1831) német történetíróról sem, kinek korszakalkotó műve két részletben jelent meg bonni előadásai alapján (1846—48. a római, 1847—51. a nem római antik történelemről, 3—3 kötetben, Berlin) és *Duncker Miksáról* (1811—86) sem, kinek munkája (*Geschichte des Altertums*. 4 kötet, 1852—57, később 6 kötet) több kiadásban és magyar fordításban is megjelent. A hiányokat a *Handbuch der alten Geschichte* gyüjtemény azzal akarta pótolni, hogy a 80-as években Gothában

az egyes ókori alakulatok kézikönyvsorozatát indította meg, de az időközben napfényre hozott források azt is túlhaladták. A tudomány mai állásának legjobban megfelel *Meyer Edvárd* berlini professzor munkája : *Geschichte des Altertums*. 6 kötet. Stuttgart, 1884—1902., II. és III. kiadás 1910. és köv.), valamint a Cambridge Ancient History. Cambridge 1923. és köv. V. ö. még *Wachsmuth C.* kitünő egybeállítását : Einleitung in das Studium der alten Geschichte. Leipzig, 1895.

I. A történelem kezdetei.

37. §. A történelem kezdetén az ősember a jégkorszakban (*harmadkor, diluviális korszak*) jelenik meg, de csak csontjai maradtak reánk.

Ezzel az őstörténet is két korszakra tagolódik. Az első a jégkorszakbeli, *diluviális* ember kora, melynek problémáival a *földtan* (*geológia*) mellett az *embertan* (*anthropologia*) foglalkozik ; második a föld geologiai jelenkorából, az *alluviális* korszakból eredő ember kora, kinek csontjain kivül már keze munkája is bőségesen reánk maradt és ezzel foglalkozik a *régészet* (*archaeologia*).

38. §. Az eszközök anyagának természete szerint az őstörténet a következő korszakokra oszlik :

I. *Kőkorszak*. 1. ősi kőkorszak (*eolith*), 2. régi kőkorszak (*palaeolith*), 3. közép kőkorszak (*mesolith*) és 4. az új vagy csiszolt kőkorszak (*neolith*). — A kőkorszakbeli ember a műveltségnek körülbelül azon a fokán állott, melyen az oceániai bennszülöttek ma állanak. Részben barlangokban lakott, részben tavak mellett cölöpökre épített házakban (barlanglakók-tólakók). Barlangban találták az első emberi csontdarabokat is 1716-ban Gailenreuthban és az ősember kőszerszámait 1839-ben a Somme völgyében. Tólakó telepeket különösen Schweizban, de a Tisza és Száva partján is találtak gazdag leletekkel.

II. *Rézkorszak*. — a tiszta réz használata Ázsiából terjedt Európa és Amerika felé. Magyarország területén tisztán kimutatható.

III. *Bronzkorszak*. — a fémeszközök használata délről terjedt észak felé ; a bronz használata

először Kréta és Szicilia szigeteken mutatkozott és onnan haladt észak felé akként, hogy Angliát és Skandináviát Kr. e. 1800 körül érte el ; itt tehát az első népvándorlással állunk szemben.

IV. *Vaskorszak*, — az átmenet abból állott, hogy a használati eszközöket a tiroli Hallstattban ugyanazon mintára bronz helyett vasból kezdték készíteni és onnan terjedt el használata Európában, sőt Afrikában és Ázsiában is. Az európai vaskorszak egyébként egy régebbi hallstatti és egy újabb la tènei (a neufchâteli tó mellett) korszakra oszlik. A legfejlettebb őskori alakulat mindenesetre az aegei vagy mykenaei állam volt, amelyet a német *Schliemann Henrik* (1822—90) fedezett fel és melynek leletei a Kr. előtti 4000—1000 évekből valók (mykenei, helyesebben aegei kultura).

ELSŐ RÉSZ.

Az ókori Kelet.

II. A szumirok.

39. §. A történetírás az ókort két nagy mezőre osztja és azok elseje az *ókori Kelet*, mely külön tudományszakká alakult és számos művelője akadt. Igy első sorban a francia *Maspero Gaston* (1846—1916) francia egyptologus: Histoire ancienne des peuples de l'Orient classiques. 3 kötet. Paris 1895—97 és Histoire des peuples d'Orient. Paris 1875. IV. kiadás 1904

Az ókori Kelet történetéhez adalékokat közölt a Der alte Orient. Leipzig 1899 és köv. és a Mittheilungen der Vorderasiatischen Gesellschaft. Berlin 1896 és köv.

40. §. Mivel az első ember az egész világon hasonló eszközökkel élt, az őskor egységes jellegében nem is lehet kételkednünk.

Az első különbségek ott keletkeztek, hogy a szétterjedt embercsoportok között az érintkezés megszakadt és hogy a népvándorlásról, mely a fémeszközök használatát Európába hozta, távoli földrészeken mitsem tudtak. Ez volt tehát az első

eset, mikor Európa műveltség dolgában megelőzte a többi földrészeket.

A fémkorszakok végén azonban már az első népfajok is megjelentek és azért helyes, ha nem távozunk el attól a területtől, honnan az első népvándorlás kimutatható folyamatát követni tudjuk.

Ez a terület Ázsia középső vidéke volt, hol a Pamirtól északra fekvő sivatag a legujabb ásatások szerint (a magyar Stein Aurél felfedezései) művelt és lakott vidék volt, de a természet mostohasága, talán az általános szárazság következtében a népek felhagytak a fáradságos öntözéssel és megindultak kelet, dél és nyugat felé.

41. §. Az első nép, mely közeli területen hazát talált, a *szumir* nép volt, mely a Pamirtól aláereszkedve a Tigris és Eufrátesz folyók közének termékeny földjén állapodott meg.

A szumir nép jellegét az ékirásos emlékekből sikerült meghatározni. Ily ékirásos emlékeket talált Persepolisban 1765-ben és hozott haza *Niebuhr Kasten* (1733—1815) az 1761—67. Indiába küldött dán expedicióval, de otthon az anyag aprólékos vizsgálata közben szemevilágát veszítette és a kiadást csak leánya tudta befejezni. A megfejtés viszont a hannoveri *Grotefend Frigyes György* (1775—1853) érdeme volt, ki fölfedezését 1800-ban közölte a göttingai (angol) királyi tudós társasággal és *Heeren Arnold* göttingai professzornak 1815-ben kiadott ókori történetében tette közzé. Grotefend érdeme abban áll, hogy az ékiratok különféleségét állapította meg. Azok közül a persa betűsort a francia *Burnouf Jenő* (1801—52), a szanszkrit nyelv párisi professzora állította össze és a német *Lassen Keresztély* (1800—76) bonni professzor egészítette ki (1836). Abban az évben kapta kézhez Persiában *Rawlinson Henrik* (1810—1895) angol tiszt a föliratokat és mindenben megerősítette Grotefend megállapításait. A fölfedezést követő vizsgálódás folyamán *Halévy József* francia szemitológus azt a feltevést kockáztatta meg, hogy a szumir irás a szemita eredetü asszyrok titkosjegyü irásmódja volt, ez a beállítás azonban a szumirok eltüntetésére nem volt befolyással, mert a szumir emlékek állandóan szaporodtak és kitünt,

hogy az az agglutináló turáni nyelvek közé tartozó természetes és nem mesterséges jelenség.

42. §. A szumirok két államot alkottak. Az északi Akkadban Babylon, a déli Szumirban Kis, Ura és Eridu kikötő voltak legfontosabb városaik.

Az akkadi Lagashból (ma Tellofalu) származó emlékek szerint Lagash első királya Ur-Nina volt, kinek unokája, Eanna-du már a délibb szumirt is meghódította és Nina várost, a későbbi Ninivét ujjáépítette. A lagashi ház helyét később a gis-ukhi ház foglalta el, mert minden városnak külön fejedelmi háza volt, a papi fejedelmek (*patiszi*) uralkodtak. A városállamok versengése közben Akkadot lassankint az észak felől beszivárgó szemiták árasztották el, kik a IV. évezred végén délre vonult szumirok utolsó menedéket, Szumiriát is meghódították.

A szumirok műveltsége azonban továbbra is fennmaradt; a hódítók átvették nyelvöket, elfogadták jogszokásaikat (Hammurabi, 46. §.), fenntartották időbeosztásukat és használták csatornáikat. Az első turáni nemzet tehát nem volt nomád, amint a középázsiai őshazában élt turániak is a homokba temetett városok emlékei szerint megtelepedve éltek és csak évszázados vándorlásaikban hagytak föl a városélettel.

43. §. *Források.* A szumir föliratokat közölték a Cuneiform texts from Babylonian tablets. London 1901 és köv., eddig 33 kötet. *Rawlinson H.*: The Cuneiform Inscriptions of Western Asia. 5 kötet. London 1846—51 és *Schrader Eberhard* (1836—1908) berlini professzor: Keilinschriftliche Bibliothek. Berlin 1889 és köv.

44. §. A szumir nyelv kérdésével és a szumir történelemmel foglalkoztak: *Delitzsch F.*: Die Entstehung des ältesten Schriftsystems oder Ursprung der Keilschriftzeichen. Berlin 1896. *Halévy J.* vitairata: Le Sumérisme et l'histoire Babilonienne. Paris 1900. *Haupt Pál*, az asszyriológia göttingai professzora: Akkadische und sumerische Keilschrifttexte. Leipzig 1881—82, Die akkadische Sprache. Berlin 1883. *Mahler E.*: Babylonia és Assyria. Budapest 1906. V. ö. *Prince J. D.*: Materials for a Sumerian Lexicon. Leipzig 1905—7.

Adalékokat közölt a Beiträge zur Assyriologie. Leipzig 1882 és köv. és a Zeitschrift für Assyriologie. Leipzig 1886 és köv.

III. Babylonia.

45. §. Akkadban ezalatt Kr. e. 3800-ban a szemita Szárgon alapított dinasztiát és így jött létre Babylonia. Szárgon Mezopotámia északi részét, nyugaton Elámot és Palesztinát is meghódította és kiterjedt birodalmát utakkal kötötte össze, de hatalmát gyönge utódok örökölték. Gungunu 2500-ban új dinasztiát alapított, mely Urban székelt (2500—2350 Kr. e.) és nagy fejedelmekkel ajándékozta meg Babyloniát. Ilyen volt Ur-Gur, Bál isten nippuri templomának építője és Dungi, akinek egyik hűbéres fejedelme, Gudea logashi *patiszi* nagyszerű emlékekkel örökítette meg nevét, melyek a logashi ásatásokból a párisi Louvre muzeumba vándoroltak.

46. §. Körülbelül 2350-ben az arábiai Sumuabi alapított dinasztiát (2350—2160), mely kezdetben elámi fenhatóság alá került, de Hammurábi király (2370—2327 Kr. e.) 2340-ben Babyloniát felszabadította és a város államok függetlenségét leverve, Babyloniát ismét egységes királysággá tette. A felszabadítás művének befejezése után összeiratta Babylonia törvényeit, melyekből a babyloni államrend egész jellegét megismerhetjük.

A 282 törvényből álló, kőre írt *Hammurabi kodexet* 1902-ben francia kutatók Susában fedezték fel és a párisi Louvreba szállították.

Főbb rendelkezései szerint Babylonia népe három osztályra tagolódott. A földbirtokos osztály neve volt *amelu*, tagjai a király és udvara, a főbb tisztviselők és az egész nemesség ; a birtoknélküli osztályt *muskinunak* hívták ; a legnépesebb osztály azonban a rabszolgák osztálya, *ardu* volt. A rabszolga megválthatta szabadságát és ha szabad nőt vett el, gyermekei szintén szabadoknak születtek, csak a szabad férfiak rabszolganőtől született gyermekei maradtak rabszolgák. A rabszolga karjába égetve viselte ura nevét és szökés esetén gazdájának kellett visszatéríteni.

A város istenének és helyettesének, a királynak a polgárok csak bérlői voltak ugyan, de szabad földbirtok is volt; az adót természetben fizették; katonáskodni nemcsak a rabszolga, hanem a többi osztályok is tartoztak. A családi birtok nem volt elidegeníthető.

A város politikai központját a templom képezte, melynek kozjogi jelentősége volt. Ott őrizték az állam vagyonát, iratait és gabonáját. Oda jött a szegény, ha támogatásra volt szüksége és a király, ha kölcsön akart venni; az váltotta ki a város polgárát, ha ellenséges kézbe került.

Ismerték a földbérlet, az eladás és kölcsön fogalmát, sőt a házbérletrendszert és a bérmunkát is, az adósság behajtását, a kereskedelmi ügyleteket. A lopást halállal büntették, a tanúkat megeskették, az ítélet ellen a királyhoz lehetett felebbezni.

47. §. Ezután akkád (2160—1780), majd idegen, kasszita dinasztia következett, mely alatt a birodalom tönkre ment. A kasszíták a szomszédos Elamból törtek elő és agglutináló nyelvet beszéltek, tehát feltehetőleg turámak voltak. Ellenök a babyloni ellenzék elen Isin fejedelmei vették fel a harcot és szerezték meg a trónt (1203—1070), de az elamiták betöréseivel szemben tehetetlenek voltak és Babylon 1030-ban elámi kézekbe került. Végül is Asszyria szabadította fel és asszyr védelem alatt vette át az uralmat Nabonasszár babyloni király (745—33). Fiában kihalt az utolsó babyloni dinasztia (1025—731) és az ország 727-ben asszyr kezbe került.

48. §. *Irodalom.* Babylonia összefoglaló történetét megírták *Bezold C.:* Ninive und Babylon. Bielefeld, 1903. *Hommel F.:* Geschichte Babyloniens und Assyriens. Berlin, 1885—88. *Tiele C. P.:* Babylonisch-assyrische Geschichte. 2 kötet. Gotha, 1886—88. *Winckler H.:* Geschichte Babyloniens und Assyriens. Leipzig, 1892.

Hammurabi kodexének eredeti szövegét a francia Morgan expedíció tette közzé: Mémoires de la délegation en Perse: Textes Élamites-Sémitiques. IV. kötet. Paris, 1902. Magyarul *Kmoskó M.:* Hammurabi törvényei. Kolozsvár, 1911. — A kódexet ismertették *Johns C. H. W.:* Baby-

lonian and Assyrian Lands, Contracts and Letters. Edinburgh, 1904. *Kohler és Peiser:* Hammurabi's Gesetz. Leipzig, 1904. *Meltzl B.:* Hammurabi törvénykönyve jogi szempontból. Kolozsvár, 1910—11. *Müller D. H.:* Die Gesetze Hammurabis. Wien, 1903. *Winckler H.:* Die Gesetze Hammurabis. Leipzig, 1904.

IV. Assziria.

49. §. Asszur város papi fejedelmeit Babylonia hanyatlása emelte hatalomra.

I. Szalmanasszár király (1310—1280) függetlenítette magát a babyloni fennhatóság alól, fia, I. Tiglath-in-ariszti pedig délre vonulva Babyloniát is meghódította. Utódaik alatt hanyatlás állott be, I. Tiglath-pilaszár (1120—1090) azonban a Földközi tengerig terjesztette Asszyria határait és ezzel világbirodalmat alapított, mely akkor, valamint II. Asszurnazirpál (1060—) és II. Szalmanasszár idejében (858—25) élte fénykorát, mikor Babylonia, Fenicia, Szíria és Örményország is elismerték az asszyr fennhatóságot. Utódaik a hódításokat egymás után elveszítették.

III. Tiglath-pilaszár (745—27) a forradalmakat elfojtva, megalapítójává lett a második asszyr birodalomnak; állandó nadsereget szervezett, államát erős központi kormányzattal látta el. Azután nyugati szomszédai ellen vonult és Feniciát, 727-ben pedig Babylont foglalta el. Mikor fia, IV. Szalmanasszár 722-ben váratlanul elhalt és Babylonia fegyvert fogott, Szárgon asszyr vezér a felkelést leverte, de a trónt is magának tartotta meg (722—705), a nagy Szárgon leszármazottjának mondotta magát. Ő és fia, Szenaherib (705—681) is gyilkosságnak estek áldozatul, de életben maradt fia, Eszarhadon (681—68) ismét naggyá tette a birodalmat; sereggel vonult Ninive fővárosba, hol Bálisten képét visszaállította és a hálás nép Babylonia királyává kiáltotta ki. Nem sokkal azután, 674-ben Egyptom ellen vonult, de a hódítást fia, Asszurbanipal (668—48) csakhamar elveszítette (660). A meghódított országokban mindenütt általános felkelés tört ki, az anyaországot a turán szkythák támadták meg és Nabopalaszar király

idejében, 606-ban Ninive fővárost is elpusztították. Fia és utóda, II. Nebukadneszár (605—562) Asszyria székhelyét a letarolt anyaországból Babylonba helyezte át, a birodalom ujraépítésének azonban a perzsa betörés véget vetett. A szelid Nabu-nahid (lat. Nabonidus 556—38) ellenállott ugyan és vitéz fia, Belaszár-uszur (Belzaszar) maga vezette a védelmet, de a támadókat nem tudta feltartóztatni. Babylon 538-ban persa kézbe került, a király és hős fia foglyul estek.

50. §. Babylonia és Asszyria műveltségét illetőleg az asszyr nyelvnek egész nyelvtana és szókincse ismeretes. A vallás sok istent imádó, *polytheista* vallás volt, a főisten Babylonban Bél (Marduk, Merodach), később Asszur. A teremtés mondája sok hasonlóságot mutat a zsidó Szentirással.

A társadalom vezető osztálya Babylonban a papi, Asszyriában, hol először találkozunk állandó hadsereggel, a katonai osztály volt. A középosztályt a földművesek és kereskedők, az alsót a rabszolgák képezték.

Az irodalom vallásos énekekből és mondákból állott; igen fejlett volt a levélirodalom.

Babylonia templomokat épített, melyek tömegben, lépcsőzetesen emelkedtek ki a földből; Asszyria ugyanolyan palotákat, melyeknek a templom csak kis része vagy tartozéka volt. Híresek az asszyr épületek domborművei, melyek igen nagy számban maradtak reánk.

51. §. *Irodalom.* A történelmet illetőleg v. ö. 48. §. és *Delitzsch* összefoglalása: Geschichte Babyloniens und Assyriens. II. kiadás 1891.

V. Nyugat-Ázsia kisebb államai.

Elam és a hittiták.

52. §. Az emberiségnek azon ágai, melyek a Tigris és Eufrátesz között elhelyezkedtek, idők folyamán új népekkel kerültek szomszédságba.

Ilyen volt *Elam* Susa (Shushan) fővárossal a Tigris mellett. Mikor Szárgon akkadi király Kr. e. 3800-ban meghódította, már megerősített város volt. Később visszanyerte függetlenségét és állandó harcot vívott Babylonnal, majd Babylonia oldalán

Asszyria ellen. A véres háborúk (720—640) végül is az elámi hadsereg teljes megsemmisítésével értek véget és a »cédrus-fák országa« is persa uralom alá került.

Az elámiak agglutináló nyelvet beszéltek, tehát turániak voltak, a nyugatról betelepedő szemiták azonban lassankint az ő országukat is elárasztották.

53. §. Jóval fontosabbak voltak a *hittiták* (*khatti*), kiknek emlékei egész Kis Ázsiában megtalálhatók, de 60 feliratuk a mai napig megfejtetlen maradt. Állítólagos fővárosuk az anatoliai Boghaz Köi volt. Mint harcos nép, egyformán veszedelmes volt Babyloniára és Asszyriára, de a távoli Egyptomra is.

54. §. *Irodalom.* A hittita feliratokat közölte *Messerschmidt L.* Corpus Inscriptionum Hettiticarum. Zeitschrift der deutschen morgenländischen Gesellschaft. 1900. és köv. Történetüket adta *Hommel F.*: Hettiter und Skythen. 1898. *Messerschmidt L.*: The Hittites. London, 1903. és *Sayce A. H.*: The Hittites. London, 1892.

VI. A zsidók.

55. §. Palesztinát több kisebb szemita törzs lakta, mikor a zsidók beköltöztek és helyenkint birtokba vették. Vándorlásuk azonban tovább tartott és délnek vonúlva Egyptom földjére jutottak. A sziriai félszigeten való átvonúlásuk idején adott nekik Mózes próféta törvényeket és visszavezette őket a Jordán felé, hol végleges hazát nyertek.

A zsidó nemzet sem volt egységes, hanem törzsekre oszlott, melyek között a nemzet magvát József törzse, *az izraeliták* képezték. Mikor Kánaánba költöztek, a tizenkét törzs csoportokban telepedett meg. Kisrészük a Jordán keleti partján maradt, a termékenyebb nyugati partvidéken pedig tíz törzs telepedett meg; északon a későbbi Galileában, középen Szamariában és délen Judeában, hol Juda törzsétől nyerték *a zsidó* nevet, míg a *héber* elnevezés a zsidók nyelvének megjelölésére szorítkozott.

A környező népek támadásai a törzseket lassankint egy nemzetté olvasztották és a XI. században, a partmenti filiszteusok elleni harcok idején, királyság alakult. Sámuel prófétát illette az érdem, hogy a zsidó nemzetet egyesítette és élére Saul királyt állította. Saul azonban vereséget szenvedett és helyét a bethlehemi Dávid foglalta el (985—55), ki a filiszteusokat megverte és Sion (Zion) hegyén fényes palotát épített magának. Fia és utóda, Salamon király (955—25) ugyanott Jahve (Jehova) tiszteletére díszes templomot emelt.

56. §. Salamon halála után Izrael és Juda külön királyokat választottak és a megoszlott nép egyenlőtlen erőkkel került szembe az asszyrokkal. Izrael utolsó királyát, Hoseát (731—22) 722-ben elfogták, fővárosát, Szamariát vitéz védelem után elfoglalták és Izraelt Asszyriába kebelezték. Juda Zedekia király idejében (597—86) 586-ban követte sorsát, mikor az asszyrok Jeruzsálemet foglalták el és a nép előkelőit elhurcolták (*babiloni fogság*). Az ősz Jeremiás próféta vezetése alatt vonult Juda népe Babylonba, honnan csak Asszyria bukásakor, 538-ban tért vissza.

57. §. A zsidó műveltség terén elsősorban a héber nyelvet kell említenünk, melyen a *Szentírás* (gör. *Biblia*-könyvek) létrejött. A Szentírás szerint a héber az emberiség ősnyelve volt. Hogy annak természetes fejlődési fokozatai a Szentíráson nem látszanak meg, annak későbbi átdolgozása volt az oka. Később a nép az aramaei nyelvet tette köznyelvvé, a héber pedig irodalmi nyelv maradt.

58. §. A héber nyelv iránti érdeklődés csak az új kor elején vette kezdetét. Reuchlin János német humanista volt az első, ki héber nyelvtant adott (*Rudimenta Hebraica*. Pforzheim, 1506) és aki Melanchthonnak is mestere volt. Ezzel a héber nyelv a keresztény theológia segédtudományává lett. Legkiválóbb művelői közé tartozott *Gesenius Henrik* (1786—1842) halleí professzor: Hebräisches und Chaldäisches Handwörterbuch. Halle, 1812. XV. kiadás. Leipzig, 1920; Hebräische Grammatik. Halle, 1813. XXVIII. kiadás. Leipzig, 1909; és Thesaurus philologico-criticus linguae Hebraicae et Chaldaicae. Leipzig, 1829—58.

59. §. A héber irodalom legfontosabb terméke a Szentírás volt.

A zsidók egy Istent hittek és vallásos buzgalmuk folytán államaik élén is papok állottak; a későbbi királyok alapiában véve maguk is papok voltak és áldozatot mutattak be Jehovának, kitől nehéz időkben Dávid házából való Megváltó elküldését remélték.

60. §. *Irodalom.* A zsidók történetét megírták *Graetz Henik* (1817—91) boroszlói rabbi és egyetemi tanár: Geschichte der Juden. 11 kötet. (Leipzig, 1853—75. és több kiadásban, magyarul 6 kötetben. Budapest, 1906—8). *Kittel R.:* Geschichte des Volkes Israel. Két kötet. Gotha, 1889. II. kiadás, 1909. *Renan Ernő* (1823—92) francia orientalista: Historie du peuple Israel. Öt kötet. Páris, 1887—94. Német kiadás. Öt kötet. Berlin, 1894. *Stade B.:* Geschichte des Volkes Israel. Két kötet. Berlin, 1888—89 és *Wellhausen Gyula* göttingai professzor: Israelitische und jüdische Geschichte. Berlin, 1894. IV. kiadás, 1901.

VII. Fenicia.

61. §. A zsidó népnek tragédiája volt, hogy nem tudta elérni a Földközi tengert és a Jordán és a Holt tenger partjain elzárva élt.

Ugyanakkor a tengerpart egy másik szemita nép birtokában jutott fontos szerepre, de Fenicia viszont a szó igazi értelmében nem képezett államot, csak a parton épült városállamokat. Ilyen volt Szidon és Tyrus, melyek a II. évezredben egyptomi uralom alá kerültek és csak a X. században szabadultak fel ismét. Ebből a korból ismeretes I. Hiram tyrusi király (970—36), Salamon király kortársa, ki a jeruzsálemi templom építéséhez cédrusokat és kőműveseket adott.

A városállamok kereskedelemmel foglalkoztak és a Földközi tenger partjain messze nyugatra előnyomulva, mindenütt kereskedőtelepeket létesítettek. Így alapította meg Hiram egyik utódának, Mettennek leánya, Elissza (Dido), kinek férjét fivére, Pygmalion király megölte, az északafrikai Karthagót 813-ban Kr. e.

Fenicia veszedelmét viszont Palesztinával együtt az asszyr birodalom terjeszkedése képezte és már 876-ban Szidon és Tyrus is adófizetői voltak III. Asszurnazirpálnak. Az asszyrok Fenicia kereskedőin hihetetlen összegű adókat hajtottak be, egyébként azonban a városok folytatták a tengerentúli kereskedelmet és a helyzet csak akkor szenvedett változást, mikor a perzsák 538-ban Asszyriát és Feniciát is megszállották.

A feniciai nyelv emlékei a Földközi tenger egész partvonalán az Atlanti Oceánig megtalálhatók. Iparművészeti emlékeik (szobrok, edények stb.) a nép fejlett ízlését bizonyítják.

62. §. *Irodalom.* Fenicia történetét megírták és műveltségét ismertették *Landau W. báró:* Die Phoenizier. Leipzig, 1901. *Movers:* Die Phoenikier. 3 kötet. Berlin, 1846—50 (elavult). *Pietschmann:* Geschichte der Phoeniker. Berlin, 1889. *Rawlinson G.:* History of Phoenicia. London, 1889 és *Renan E.:* Mission de Phénice. 2 kötet. Páris 1864.

VIII. Egyptom.

63. §. Babylonia és Asszyria, Palesztina és Fenicia szemita államai összefüggő nagy közösséget képeztek, mely a turáni törzsállamok, Akkad, Szumir, Elám és a hittiták romjain helyezkedett el.

64. §. Az előbbiek történetével a *szemitológia* foglalkozik.

Forrásokat közölt a Corpus Inscriptiorum Semiticarum párisi sorozat. A kutatások eredményeit összefoglalta *Brockelmann Károly* professzor: Semitische Sprachwissenschaft. Leipzig, 1906 és Grundriss der vergleichenden Grammatik der semitischen Sprachen. I. Berlin, 1908.

65. §. Ugyanakkor messze délen az ázsiaitól nem sokban különböző nagy politikai és kulturkört találunk Egyptomban, Afrika északkeleti részén, a Nilus mellett.

Annak felkutatását Napoleon francia császár egyptomi vállalatának mérnökeitől Rosettában talált kőfelirat indította meg, mely két ismeretlen (*hieroglif* és *demotikus*) és egy görög feliratot tartalmazott. A fiatal *Champollion János* (1790—1832) volt az első, ki a Ptolemaios és Kleopatra

neveket a két ismeretlen írás betűi között megtalálta és 1822-ben megfejtette. Alig 24 éves korában jelent meg L'Égypte sous les Pharaons. 2 kötet. Paris, 1814, 33 éves korában a Précis du système hiéroglyphique (Paris, 1823), de csak korai halála után a Grammaire égyptien (Paris, 1836) és a Dictionnaire égyptienne (Paris, 1841). Így született meg az *egyptologia*.

Az ő nyomdokain folytatta művét a német *Lepsius Károly Richárd* (1810—84) berlini professzor, ki egyptomi útjának emlékeit a tudományos világ rendelkezésére bocsátotta (Denkmäler aus Aegypten und Aethiopien. 12 kötet. Berlin, 1849—58), Franciaországban pedig *Chabas Ferenc* (1817—82), a L' egyptologie folyóirat megalapítója.

Az *egyptologia* rendszerezőjének azonban a német *Brugsch Károly Henriket* (1827—94) kell tekintenünk, ki mint volt porosz lovastiszt 1853-ban került Kairóba. Itt ismerkedett meg a francia *Mariette Ágostonnal* (1821—81), kit Champollion kéziratainak rendezése vitt Egyptomba, hol 1858-ban a műemlékek felügyelőjévé nevezték ki, míg Brugsch, 1864 óta kairói porosz főkonzul 1870-ben az *egyptologia* főiskolájának vezetését vette át. Mariette 1859-ben megvetette a híres bulaqi múzeum alapjait, de Brugschot 1879-ben elbocsátották, Mariette 1881-ben elhalt és helyét a német Brugsch nem tudta megszerezni. Nagy művei azonban emlékezetessé tették nevét: Grammaire démotique. Berlin, 1855. Historie de l'Égypte. Leipzig, 1859. Német kiadás 1877, angol kiadás 1880. Hieroglyphisch-demotisches Wörterbuch. 7 kötet. Leipzig, 1867—82 és Die Aegyptologie. Berlin, 1890. Ő alapította meg 1863-ban a Zeitschrift für aegyptische Sprache und Altertumskunde című szakfolyóiratot is.

A modern *egyptologia* felépítését *Erman Adolf* berlini professzor fejezte be: Neuaegyptische Grammatik. Leipzig, 1880 és Aegyptische Grammatik. Berlin, 1894. II. kiadás, 1902.

66. §. Ami Egyptom kialakulásának történetét illeti, a kutatások tisztázták azt, hogy az első birodalom délen, Felső-Egyptomban alakult meg és csak később költözött a Nilus alsó folyása mellé. Valószínű, hogy a déli és északi fajok is akkor

keveredtek össze, mikor az I. dinasztia fejedelme, Mena (Menes) a két birodalmat egyesítette. A III. dinasztia utolsó fejedelme, Snefru óta folytonosak az emlékek és az egész egyptomi történelem összeállítható.

Snefru építette az első pyramisokat Favum és Memfisz között és követték példáját a IV. dinasztiából Khufu (Keopsz), Kafra (Kefren) és Menkera, a gizehi pyramisok építői.

A IX. dinasztiával a memfiszi birodalom véget ért és az egyptomi birodalom középkora (Theba kora) vette kezdetét, melyben Egyptomot az ázsiai hykszoszok árasztották el, a »pásztorkirályok«, amint az egyptomiak elnevezték őket. Csak a XVIII. dinasztiának sikerült a birodalmat felszabadítani.

67. §. A felszabadító háborút I. Amosi (Amasis) király indította meg, ki a Deltát elfoglalván, Ázsiába tette át a harc színterét és Sziriáig előnyomult. Utódai, I. Amenhop (Amenophis) és Tethmosis dél felé terjesztették ki a határokat, utóbbi azonban keleten is előnyomult az Eufráteszig. Unokája III. Tethmosis már 17 hadjáratot viselt Ázsiában, hová az egyptomi politika súlya áthelyeződött és III. Amenhop az összes ázsiai államokkal levelezésben állott. A tell-el-amarnai lelet, melyet az angol Petrie Flinders a Felső Nilus mellett 1891—92. felfedezett és a londoni British Museum részére biztosított, az ókori Kelet viszonyainak kincses bányájává lett. Fia és utóda IV. Amenhop azonban az összes hódításokat elveszítette.

A XIX. dinasztia kimagasló alakjai, I. és II. Ramzesz, a nagy Fárao alatt Egyptom fénykorát élte, de haláluk után zavarok következtek. Csak a XX. dinasztia megalapítója, III. Ramzesz állította helyre a rendet és szerezte meg a Szirai félszigetet, honnan a zsidók II. Ramzesz idejében Mózes vezetése alatt hazatértek.

A nagy Fáraók emlékét templomaik örökítették meg.

Utánok lassú, de állandó hanyatlás következett egészen addig, amíg Eszarhaddon asszyriai király 670-ben Egyptomot meg nem hódította. A XXV. ethiopiai dinasztiából származó Tirhaka

fáraó vitézül ellenállott ugyan, de Memfisz Eszarhaddon kezébe került. Mikor hazatért, Tirhaka ismét alászállott a Nilus mellett és az asszyr helyőrséget lemészárolta, de Asszurbanipál 668-ban ujból megjelent és Tirhaka Felső-Egyptomba vonult vissza.

Mikor 660-ban a birodalom felszabadult, a XXVI. dinasztia megalapítója, Necho fia Psammeth (gör. I. Psammetichos) foglalta el a trónt (664—10). Mint Asszyria hűbérese követte atyját, az Asszurbanipáltól kinevezett Necho memfiszi királyt, de Asszyria belső zavarai miatt egyre több szabadságot élvezett, fia és utóda, II. Necho (610—594) pedig ismét megjelent Ázsiában és csak a Nebukudurusszurral vívott véres csatában adta fel hódító terveit. Ő vetette fel a szuezi csatorna tervét is, de a nagy tervek mellett Egyptomnak már nem voltak függőségei. Csupán a Nilus völgyével rendelkezett és ott érte a gyönge III. Psammethet 525-ben a persa invázió.

68. §. Az egyptomi műveltség nagysága napjainkig lebilincselő erővel kapja meg az érdeklődést.

Maga Egyptom, melyen a régi birodalom története lejátszott, aránylag igen jelentéktelen terület, a Nilus keskeny völgye volt, mely Fayum vidékét kivéve, nem is mondható termékenynek. Az ország a deltától az első vízesésig terjedt. Az egyptomiak országukat »fekete földnek« (*Kemi*) hívták, a szemiták Msr betűkkel jelezték (arabul *Miszr*, asszyr nyelven *Miszri*, zsidóul *Mizraim*). Magokat *rominak* nevezték; nyelvöket jelenleg a szemita nyelvek közé sorozzák.

Vallásuk sok istent imádó *polytheismus* volt. Főisteneik a nap, a levegő és a föld istenei voltak; a föld istenének volt a fia Ozirisz, kit ravasz fivére Szet, megöletett, de felesége, Izisz, feltámasztotta őt és a más világon a halottak bírájává tette. A vallás nagy szerepe folytán épültek fel Egyptom nagyszerű templomai és síremlékei, a pyramisok; a papság örökös volt. A halottakat bebalzsamozták és vászonba csavarva temették el (mumia). Fölötte tisztelték az állatokat és az Egyptomot megszemélyesítő Horust sólyomnak ábrázolták.

Az írásmód kezdetben a képirás (gör. *hieroglyph*) volt; abból alakult ki az összefüggő (kurziv)

népírás (gör. *demotikus* írás) és abból a mai kopt nyelv és írás.

Egyptomnak igen fejlett gazdasági élete volt. A Nilus vizét csatornák útján szabályozták. Építőiparuk az ókor legszebb és leghatalmasabb emlékműveit hagyta reánk; művészetük az egyptomi szobrok révén (a gizehi szfinksz, a hatalmas Memnon szobrok, a kő- és faszobrocskák egész tömege) vívja ki a bámulatot; kézműiparuk az ókor legfejlettebb ipara volt.

Fejlett volt az irodalom és a tudomány is. Minden sírban ott található az irodalom első terméke, a 168 fejezetből álló halottak könyve, mely részökre utasításokat adott; egyébként azonban imákon és meséken kivül szegény, bár a korszak vége felé már a rengeteg felirat mellett a papyruszra írt emlékek is megjelentek. Igen fejlett volt az egyptomiak mathematikai tudása, csillagászati ismereteik és az orvostudomány, nem is említve a mérnöki tudományt, mely a pyramisok építési módját mai napig rejtelmessé tette.

69. §. *Irodalom.* Az ókorból két görög forrás maradt reánk. Az egyik *Manetho* (Manethos vagy Manethon) egyptomi pap, kinek történeti munkája görögül maradt reánk, a másik *Herodotos* görög történetiró (megh. Kr. e. 425), ki maga is megfordult Egyptomban.

Az egyptomi nyelv forrásait közzétette *Steindorff G.:* Urkunden des ägyptischen Altertums. Berlin, 1903. és köv. Adalékokat közöltek a Revue égyptologique. Paris, 1880. és köv. és a Zeitschrift für ägyptische Sprache und Altertumskunde. 1863. és köv. Azonkivül a Maspérotól alapított Bibliothéque égyptologique.

Egyptom történetét megirta *Bissing F. W.:* Geschichte Aegyptens. Berlin, 1909. *Brugsch H.* id. m. 63. §. *Meyer E.:* Geschichte des alten Aegyptens. Berlin, 1887. *Steindorff G.:* Die Blütezeit des Pharaonenreichs. Bielefeld, 1900. *Wiedemann A.:* Aegyptische Geschichte. 3 kötet. Gotha, 1884—88. V. ö. még *Erman A.:* Aegypten und die aegyptische Kultur. Berlin, 1923.

A tell-el-amarnai leleteket ismertette *Winckler H.:* Die Thontafeln von Tell-el-Amarna: 2 füzet. Berlin, 1896.

70. §. Az egyptomi művelődéstörténelmet ismertették *Bissing F. W.*: Einführung in die Geschichte der ägyptischen Kunst. Berlin, 1908. *Brugsch H.*: Recueil des monuments égyptiens. Leipzig, 1862. és köv. és Dictionnaire géographique de l'ancienne Égypte. Wörterbuch der altägyptischen Geographie. Leipzig, 1877—80. *Ebers G. M.*: Aegypten in Wort und Bild. II. kiadás 1880, magyar kiadás. Nagybecskerek, 1892. *Erman A.*: Aegypten und ägyptisches Leben im Altertum. 2 kötet. Tübingen, 1885—87 és Die ägyptische Religion. II. kiadás. Berlin, 1909. *Maspéro G.*: Archéologie égyptienne. Paris 1887, utolsó kiadás 1907.

IX. Arabok.

71. §. Nem volna teljes a nyugatázsiai és afrikai szemita kulturkör története, ha nem emlékeznénk meg a déli szemitákról, az arabokról, kik az elmondott korszakban nemcsak Arábiát ismerték, hanem egész Afrikát bekalandozták.

Első államuk Sába volt (körülbelül 1020—115 Kr. e.), mikor a hegemoniát a himjarita törzsek szerezték meg. Fontosságukat nem az állami, hanem a törzsélet adta és az arab történelem évszázadokig a nomád törzsek történetéből állott.

72. §. A régi arab történelmet ismertette. *Glaser E.*: Skizze der Geschichte und Geographie Arabiens bis Muhammed. Berlin, 1890. A feliratokat közölte *Va a. Berchem M.*: Matériaux pour un Corpus Inscriptionun Arabicarum. Paris 1894—1903.

X. Az első árják és India.

73. §. A turáni és szemita vándorlás vonalától keletre az árják kerestek hazát.

Mivel a történetírás az európai nemzetek javát az árjákhoz számítja, igen korán megindult az érdeklődés az árja-kérdés iránt. A hannoveri *Schlegel Ágost* (1767—1845) jenai professzoré volt a kezdeményezés (Ueber die Sprache und Weisheit der Inder. Heidelberg, 1808) és a mainzi *Bopp Ferenc* (1791—1867) berlini professzoré az indogermán (indoeurópai) összehasonlító nyelv-

tudomány megalapítása (Vergleichende Grammatik. Berlin, 1833—52).

74. §. A kutatás a szanszkrit nyelvet tekintette az első és legfejlettebb árja nyelvnek és a szanszkrit nyelv hazája India volt. A hinduknak azonban a feliratok alapján csupán a VI. századig kisérhető vissza történetük és bármily hosszú korszak előzte meg azt, a valóság csupán abban foglalható össze, hogy az árja hinduk északról vándoroltak be és a turáni eredetű őslakókat, a dravidákat az Indus és Gangesz folyók termékeny völgyeiről délre szorították.

Ezzel szemben a hindu legendák másként beszélik el az eseményeket és így jött létre a dicsőítő himnuszokból álló *Rig-Veda* kora, majd az époszok klasszikus kora (*Mahabharata* és *Ramajana*).

75. §. India műveltségét a legendás korszakban két vallásrendszer irányította: a *bramanizmus* és a *buddhizmus*.

A *bramánok* papok voltak, kik a nép vallásossága folytán a polgári kormányt is kezökben tartották. Ők adták a nép kezébe Manu törvényeit is, melyek a négy hindu osztályt (*kaszt*) felállították. Azokban az első helyet maguknak tartották meg; a *bramánok* után jöttek a harcosok, azután a polgárok és végül a rabszolgák. A negyedik osztály a három szabad hindu osztálytól eltérőleg a leigázott fajokból került ki.

A *bramánok* a vezetésük alatt álló népet a világszellem (*bráma*) tiszteletére tanították; maguk is annak titkait keresték és testöket sanyargatták.

A hatalomnak ezen vallásával szemben Buddha (»a felvilágosult«) a hatalomról való lemondást, a szegénységet és a szeretetet hirdette. Állítólag Kr. e. 560 és 480 között élt

A *buddhizmus* a megsemmisülésben (*nirvána*) való megnyugvást hirdető rendszerével rohamosan elterjedt és a *bramanizmust* hátraszorította.

76. *Irodalom.* Az első tudományos szanszkrit nyelvtant *Bopp Ferenc* és *Benfey Tivadar* göttingai professzorok állították össze (1827 és 1852—58), az első szótárt *Böhtlingk Ottó* (1815—1903): Sanskrit-Wörterbuch. Hét kötet. Pétervár, 1853—75. II. kiadás, 1879—89. A kutatást a dessaui *Müller Miksa* (helyesebben *Max-Müller Frigyes*, 1823—

1900) folytatta: History of Ancient Sanskrit Literature. London, 1859. Ő adta ki a szanszkrit irodalom kincseit is: The Sacred Books of the East, 1875 óta 51 kötetben, valamint a Rig Vedát hat kötetben. London, 1849—74. II. kiadás 4 kötetben, 1890—92. A *Mahabharata* Calcuttában jelent meg 4 kötetben, 1834—39 (v. ö. *Holtzmann A.*: Das Mahabharata, 4 kötet. Kiel, 1892—95). Manu törvénykönyvét kiadta *Haughton G. C.* 1825-ben.

India történetéhez feliratokat közölt *Cunningham*: Corpus Inscriptiorum Indicarum. I. es III. kötet. Calcutta, 1877 és 1888. Összefoglalást adott a Cambridge History of India. I. Ancient India. Cambridge, 1922. *Lefmann S.*: Geschichte des altern Indiens. Berlin, 1891. *Mac Crindle I. W.*: Ancient India. London, 1901 és *Smith A. V.*: The early history of India. Oxford, 1904. II. kiadás, 1908.

Buddha életét megírta *Oldenberg H.*: Buddha, sein Leben, seine Lehre, seine Gemeinde. IV. kiadás. Stuttgart, 1903. V. ö. *Kern H.*: Der Buddhismus und seine Geschichte in Indien. Leipzig, 1882. *Rhys Davids*: Buddhism. London, számtalan kiadásban és Buddhist India. London, 1903. Adalékokat közölt a Bibliotheca Buddhica. I—XIV. kötet. Pétervár, 1879—1914.

XI. A mongolok.

77. §. Míg a nyugatra került turániak a szemitákkal és árjákkal szemben hátterbe szorúltak, addig a keletre vándorolt mongoloid népek hatalmas államokat alapítottak.

Ilyen volt Khina, melynek írott emlékei a III. évezredbe nyulnak vissza. A legendás feljegyzések szerint Pan-ku, a krónika szerint Fu-hi volt az első császár; annak tulajdonították Khina megalapítását, ennek javára írták a khinai műveltséget. Az első ismert uralkodóház a Hia dinasztia volt (2205—1766 Kr. e.), második a Sang dinasztia (1766—1122 Kr. e.), harmadik a Csu fejedelmi ház (1122—256 Kr. e.).

A Csu-ház idejében a Mongoliában megtelepedett hunok támadták meg a birodalmat (1000) kik 700 körül már a Sárga tengerig eljutottak

Ugyanakkor alakultak meg Khinában a nagy vallásrendszerek. K'ung tsze (lat. *Confucius*, 550—478 Kr. e.) inkább történetíró és törvényhozó volt; nem hitt a túlvilágban és tisztelte a természet erőit, bölcs mondásaival a khinai ethikának vetette meg alapjait. Kortársa, Lao-Tsze már vallásalapító volt; vallása a *taoizmus* (tao = módszer, út, ahogyan felfogjuk az istenséget és a természetes valóságot).

78. §. *Irodalom.* Khina történetét megírta *Boulger D. C.*: History of China. 3 kötet. London, 1881. II. kiadás 1898. Összevont kiadások. London, 1893 és 1900. Legujabban és legjobban *Cordier Henrik*: Histoire générale de la Chine. 4 kötet. Paris, 1920—21. A vallásrendszerekre vonatkozik *Legge J.* forrásgyűjteménye: Sacred Books of China. 6 kötet. London, 1875—91. Konfucéra u. ö.: Life and teachings of Confucius. London, 1867. VI. kiadás, 1887.

XII. Amerika ősnépei.

79. §. Bár Amerika őslakóinak történetét alig felfedhető homály takarja, mindinkább valószínűvé válik a feltevés, hogy az eszkimók az európai, az indiánok az ázsiai kontinensről vándoroltak be és terjeszkedtek el északról dél felé.

Nyelvök és műveltségök emlékei sok turáni vonást mutatnak.

80. §. Részletesen ismertette őket *Payne E. J.*: History of the New World called America. I—II. kötet. Oxford, 1892—99.

MÁSODIK RÉSZ.

A persa hatalom.

Kr. e. 550—330.

XIII. Media története.

81. §. A Keletet uraló szemiták a VII. században egy új vándorlással kerültek szembe, mely a jövőt az árják részére biztosította.

Ezen fiatalabb árja vándorlás élén a médek haladtak, kik Szárgon király óta asszyr fennhatóság

alatt éltek egészen addig, amíg Kyaxares király (624—584) Mediát fel nem szabadította és 606-ban Babylonia fővárosát, Ninivét el nem foglalta. Feltehetőleg ő egyesítette a különböző méd törzseket egy államban és Ekbatanát tette fővárossá. Így jött létre *Aryana* (Erán, ma Irán).

82. §. Media történelmének irodalmát illetőleg v. ö. alább 83—84. §.

XIV. Persia története.

83. §. Ez volt a helyzet, mikor fajrokonaik, a Persis (ma Farsz) körül megtelepedett persák a vezetést magoknak igényelték és azzal együtt a Zoroaster (Zarathustra) prófétától időközben megalkotott vallási rendszert átvették. E vallás a jó és rossz, az istenség és az ördög megkülönböztetésén épült fel és a hindu ősvallással csupán a tűz tiszteletében maradt közös. Szent könyve a zend nyelven írt *Avesta*, innen *Zend Avesta* volt.

A persák eredetileg méd uralom alatt éltek, I. Kambyses fia, Kyros, a Nagy (pers. Kuru-s, 558—28 Kr. e.) 553-ban Kyaxares fiát, Astyagest foglyul ejtette és Ekbatanát megszállva Mediát persa uralom alá hajtotta. Szomszédai kezdetben örültek Media összeomlásának, de csakhamar Babylon (Nabonidos), Egyptom (Amasis) és Lydia királyai (Kroesos) szövetségre léptek a persák ellen. A támadást 546-ban Kroesos indította meg, mire Kyros Lydiát megszállotta és megvetette lábát a Földközi tenger mellett. Azután Babylon ellen fordult és 538-ban elfoglalva, Nabonidos királyt is foglyul ejtette. Babylonnal együtt Asszyria és Palesztina is Persiába olvadt és Kyros felvette a Babylon és a világ ura nevet. A meghódított népeket azzal igyekezett magához fűzni, hogy Bél isten tisztelőjének vallotta magát, a babyloni fogságban sínylett zsidókat kiszabadította és őket haza küldve, megengedte Salamon király templomának újjáépítését.

84. §. A nagy királyt fia, II. Kambyses követte a trónon (528—21), ki 525-ben Egyptomot is meghódította és Persiát világhatalommá tette. Távollétében polgárháború tört ki és önkezével vetett véget életének, de Hystaspes fia, Darius (pers.

Darayavaush, gör. *Dareios)*, a Nagy (521—485) erős kézzel vette magához a kormányt és annak birtokában keleten Indiáig, nyugaton Karthágóig kiterjesztette összeköttetéseit. Azután politikája súlyát Európába helyezte át és 512-ben az első persa haderő átkelt a Bosphoruson, Thrákián át a Dunáig nyomult, de később a görög pártok hívó szavára nem hallgatva, visszavonult.

Kyros leányától, Atosszától született fia, I. Xerxes (pers. *Ksayarsa*, 485—65) nagy gonddal készült az európai háborúra és 480-ban Sardisból a görög államok ellen indult. A salamisi csatában azonban egész flottája megsemmisülven, ismét visszatért Sardisba; hátrahagyott serege Mardonius vezérlete alatt 479-ben Plataia mellett szenvedett vereséget.

Xerxes királyt vezére, Artabanus ölte meg és a megölt király ifjabb fiát, Hosszúkezű Artaxerxest (pers. *Artahsatra*) ültette trónra (465—25). Gyenge keze alatt a meghódított népek egymás után fegyvert fogtak, mire az egyes tartományok helytartóinak, a *satrapáknak* elhatalmasodása folytán belső zavarok állottak elő és fia, II. Xerxes (425—25) gyilkos merényletnek esett áldozatul. Féltestvére, Ochus megbosszulta ugyan a gyilkosságot, de II. Darius néven maga foglalta el a trónt (424—404), melyet fia, II. Artaxerxes részére is sikerült biztosítani (404—359). II. Artaxerxesnek sikerült a görög államok védőségét megszerezni, de halálával a birodalom hanyatlásnak indult. III. Artaxerxest (359—38) fiaival együtt megölték és bár legkisebb fiának, Arzesnek sikerült a trónt megszereznie (338—36), atyja gyilkosa őt is gyermekeivel együtt megölette és a dinasztiával távolról rokon III. Darius Kodomannust ültette trónra (336—30), ki az issosi csatában Sándor makedóniai királytól vereséget szenvedett és menekülés közben megölietett.

Ezek után Persia 330-ban görög függőséggé alakult át.

85. §. *Irodalom.* Persia történetéhez forrásokat közöltek *Weissbach és Bang:* Die altpersischen Keilinschriften. Leipzig, 1893—1910.

86. §. Persia történetét megírták *Justi F.:* Geschichte des alten Persiens. Berlin, 1879. és

Prasek J.: Geschichte der Meder und Perser bis zur makedonischen Eroberung. 2 kötet. Gotha, 1906—9.

Az Avestát kiadták *Westergaard N. L.* Kopenhágában, 1852-ben és *Geldner C. F.* Stuttgartban, 1886—95. A méd és persa irodalmi emlékeket és műveltséget részletesen ismertette a Grundriss der iranischen Philologie. Strassburg, 1895. és köv.

HARMADIK RÉSZ.

Az ókori Európa.

XV. Az ősi települések.

87. §. Az európai történelem az ægei kultúrával kezdődik ugyan (38. §.), de annak ethnikai jellegét közelebbről nem ismerjük. Ezzel ellentétben van két nép, melynek viszont története nem deríthető fel, bár a jelek oda mutatnak, hogy turáni kapcsolataik igen erősek voltak és az indogermán jelleget bizonyító nyelvészekkel szemben az embertani kutatások (*Broca*, *Huxley* és *Virchow* anthropologusok) megállapításaiból turáni rokonság következtethető.

Az *etruszkok* (lat. *Tusci*, gör. *Toursinoi*, a szomszédok nyelvén *turszk*) Kr. e. a XII. században észak felől telepedtek meg (a legészakibb etruszk felirat Bozenben került napfényre), ők voltak Róma és Capua megalapítói. Az indoeurópai bevándorlás előtt egész Itáliát uralták, a Pó vidékét a kelta gallok, Campaniát a sziciliai görögök vették el tőlük, Etruria függetlensége pedig 309-ben szűnt meg. A nyelvtudósokat teljesen megzavarták azon sajátságok, melyek az etruszk nyelvet az árja és szemita nyelvektől megkülönböztetik, az azonban nyilvánvalóan csupán azt jelenti, hogy nem tartozik azokhoz.

A *baszkok* (*Wascones*, franc. *Gascons*, baszk nyelven *eszkuali*) ma is meghaladják a félmillió lélekszámot. Agglutináló nyelvet beszélnek; az etruszkokkal együtt a vezetéknevet előre teszik, a határozott névelőt pedig a főnév után. Történelmi korban soha sem alkottak független államot.

88. §. *Irodalom.* A mintegy 8—10 ezer etruszk feliratot közölték *Pauli és Danielsson :* Corpus Inscriptiorum Etruscarum. Leipzig, 1893. és köv.

89. §. Az etruszk-kérdést ismertették *Deecke W. :* Etruskische Forschungen. Stuttgart, 1875—80. *Müller K. O. :* Die Etrusker. Breslau, 1828. II. kiadás 1877. *Pauli C. :* Etruskische Forschungen. 3 kötet. Göttingen és Stuttgart, 1881—84. Az etruszk emlékeket *Martha J. :* L'art étrusque. Páris, 1889., ki egyenesen a magyar rokonság mellett foglalt állást.

90. §. A baszkokra *Humboldt Vilmos* 1821-ben hivta fel a figyelmet, ki először kockáztatta meg a feltevést, hogy az indogermán népek előtt egy idegen faj uralta Európát (Prüfung der Untersuchungen über die Urbewohner Hispaniens vermittelst der vaskischer Sprachen. 1821). Az adatokat közzétette *Hubner É. :* Monumenta Linguae Ibericae. Berlin, 1893. Nyelvtant adott *Ithury abbé :* Grammaire basque. Bayonne 1895—1906; bőséges bibliográfiát pedig *Vinson J. :* Essai d'une bibliographie de la langue basque. Paris 1891. és 1898.

XVI. A kelták.

91. §. Az ősi Európa lakossága fajilag két nagy csoportra oszlott: a sötéthajú turániak az Alpok körül telepedtek meg (innen az *alpin* faj elnevezés), tőlük északra pedig a szőke hajú kelták helyezkedtek el, kik a mongoloid fajt hátraszorították, majd velök összekeveredtek. A később ir és spanyol földre szorult kelták tehát kelta-turáni keveréket alkottak.

92. §. A kelták magokkal hozták a fémeszközöket, melyekkel szemben a kőfegyverekkel küzdő népek ellenállása megtört és egész Európát kelták özönlötték el.

Nyugaton Galliára (Franciaország és Belgium) támaszkodtak és onnan hódították meg Hispániát; onnan törtek Itáliába is, hol Kr. e. 390-ben Rómát foglalták el és Görögországba, hol azonban ellenállásra találtak és Kis-Ázsiába szorulva, ott alapították meg a gall *Galatiát.*

93. §. A kelta államok története mindeddig megírva nincsen és tudásunk inkább a nyelvészeti kutatásokra támaszkodik.

A bajor *Zeuss I. C.* (1806—56) mutatta ki először a kelták indoeurópai eredetét (*Grammatica celtica.* 1853. II. kiadás, 1871), a francia *Gaidoz René* alapította meg 1870-ben a *Revue celtique*, *Meyer* és *Stern* 1896-ban a *Zeitschrift für celtische Philologie* és 1897-ben az *Archiv für celtische Lexikographie*, a skótok 1903-ban a *Celtic Review* szakfolyóiratokat, melyekben az adatoknak egész tárháza látott napvilágot. A vonatkozó ismereteket a belga *Tourreur V.* állította össze: Esquisse d'une histoire des études celtiques. Két kötet. Liège, 1905.

94. §. *Irodalom.* A kelta feliratokat közzétették *Hübner E.:* Monumenta linguae Ibericae. Berlin, 1893 és *Rhys I.:* Celtic Inscriptions of France and Italy. London, 1906. V. ö. még *Holder A.* monumentális gyüjteményét: Altceltischer Sprachschatz. Leipzig, 1896—1908.

A kelták történetét megírta *Arbois de Jubainville H.:* Les Celtes jusqu'en l'an 100 avant notre ire. Paris, 1903. Egyes területekre vonatkozik *Philipon E.:* Les Ibères. Páris, 1909. *Rhys I.:* Celtae et Galli. London, 1905 és *Winckler H.:* Die baskische und der vorderasiatisch-mittelländische Völker- und Kulturkreis. Breslau, 1909.

A kelta műveltségről írt *Arbois de Jubainville H.:* Cours de littérature celtique. 12 kötet. Páris, 1883—1902, Études sur le droit celtique. Két kötet. Páris, 1894—96 és La famille celtique. Paris, 1905.

NEGYEDIK RÉSZ.

A klasszikus ókor.

Bevezetés.

95. §. Az ókori történelemnek a görögökre és rómaiakra vonatkozó részét klasszikus kornak nevezik és külön tudományszakként művelik. Ennek encyklopédiáját a német *Pauly*, később *Pauly és Wissowa* állították össze: Realencyklopedie des klassischen Alterthums. Leipzig, II. ki-

adás, 1863 és köv., III. kiadás 1893 és köv. A *Petz Vilmos* szerkesztése alatt megjelent Ókori Lexikon. Két kötet. Budapest, 1902—04 is csupán a klaszszikus ókorra vonatkozik.

XVII. Az ősi görög alakulatok.

96. §. A forrásokon nyugvó görög történelem az egyes törzsek bevándorlásával és elhelyezkedésével vette kezdetét. E törzsek az *achaiok* (gör. *Achaîoi*, lat. *Achivi*, gyakran az egész görögség gyüjtőneve), az *aiolok*, *iónok* és *dórok* Kr. e. 1000 körül a félsziget egész területét megszállották. A három első nagyjában a félsziget középső részein, az Olympos hegység és az *isthmos* között, a dórok a Peloponnesosban telepedtek meg. A dórok Thesszáliából az *isthmos* felé indultak, Korinthost, Messeniát, Lakoniát, Argolist és a régi mykenei állam (38. §.) egész területét elfoglalták. Később innen, Pelops szigetéről (Peloponnesos, ma Morea) telepítették meg Kréta (ma Kandia) és Rhodos szigeteket keleten és Halikarnassos kisázsiai várost, Kerkyra szigetet (ma Korfu), Epidaurost (ma Durazzo), Taras (Tarentum), Messana (ma Messina) és Syrakusai városokat Itáliában és Szicilia szigeten, (*dór vándorlás*). Az iónok Chalhydike félszigetről indultak el délen Attika felé, a tengeren át Lemnos, Lesbos, Chios és Samos szigeteken át Kis-Ázsia (Ephesos, Miletos), nyugaton Itália felé.

A dór telepekből alakult ki az Eurotas völgyében Sparta (gör. *Sparte* vagy *Lakedaimon*), melynek alkotmányát Lykurgos, kit az újabb kutatás szerint történelmi személynek kell elfogadnunk, állította össze. Sparta élén e szerint két király állott, a végrehajtó hatalmat azonban a 28 tagból álló vének tanácsával (*gerousia*) kellett megosztaniok, de valamennyien felelősek voltak a népgyűlésnek (*apella*) és így a legfőbb hatalmat a nép gyakorolta. E nép viszont csak a született dórokat foglalta magában, a leigázott őslakók rabszolgák (*helota*) voltak.

Az állam alapját a földbirtok képezte, de a spártai görög annak jogán és élvezete mellett katona volt, a földet pedig a *heloták* művelték.

A spártai dór egész életén át katonáskodott ; nem ismerte a pénzt, mert Lykurgos a nemes fémek használatát megtiltotta ; gyönge és beteg sarjait a Taygetos hegyről a tengerbe taszították, az egészségeseket fegyverfogásra tanították.

97. §. Ugyanakkor az iónok Athénben (gör. *Athenai*) alapítottak államot, melyben a vezetést már a vagyonos nemesség, az *eupatridák* szerezték meg, míg az alsóbb vidéki néposztályok (a *geomorok* és az iparos-, kereskedő *demiurgok*) a hatalomban nem részesedtek, a munkásoknak pedig jogaik nem voltak.

A királyság megszűntetése után közülük választották a *kilenc archont*, de Athén törvényhozói, Drakon és Solon az alkotmányos jogokkal az egyre szűkkeblübb nemesség helyett a gazdagokat ruházták fel és ezzel a vezetést új társadalmi osztályoknak biztosították. Drakon (lat. *Draco*) »vérrel írt« törvényeit a tudomány ma már kétségbe vonja ugyan, de nemlétezésük mellett is a hatalom tényleg a vagyonos osztály birtokába ment át.

98. §. Ennek az átalakúlásnak a törvényhozója, Solon (a VII—VI. században) nemes családból született, de kereskedelemmel foglalkozott. Reformjának lényege abból állott, hogy az eladósodott nép megmentése végett az összes adósságokat elengedte, annak ellenértékéül viszont az áldozatot hozó gazdagokat részeseivé tette az államhatalomnak és eszerint osztotta be a társadalmat ; első osztályba sorolván azokat, kiknek évente legalább 500 mérő gabonájuk termett (*pentakosiomedimnoi*), másodikba a legalább 300 mérősöket (*hippeis* = lovagok), azután jöttek a kiknek legalább 200 mérő termett (*zeugitai* = igások), a negyedikben a munkások (*thetes*). A népgyűlés (*ekklesia*) mind a négy osztályt egyesítette ugyan, de a 400-ak tanácsában (*boule*) csupán az első három osztály volt képviselve.

99.§ Solon nem sejtette, hogy a legalsóbb osztályra támaszkodva, kedvező alkalommal a gazdagok uralmát meg lehet dönteni és utazásából hazatérve, kétségbeeséssel látta, hogy Peisistratos a szegények segítségével a korlátlan hatalmat megszerezte, *tyrannossá* tette magát (560—527. Kr. e.). Ilyenként uralkodott fiaival, Hippar-

chossal és Hippiassal együtt (527—514), de mikor Hippias fivérét megölette, a régi nemesek a népre támaszkodva visszaállították Solon alkotmányát.

A reform Kleisthenes nevéhez fűződik (509), ki a népet (*demos*) 10 községre (*phylai*) osztotta; ezeknek 50—50 képviselőjéből alakult meg az 500 tagú *boule*; ez volt a népuralom, a *demokratia*.

100. §. A görög nép szaporodása következtében azonban Sparta és Athén birtoktestei egyre kisebbekké lettek. A spártaiak ezért támadták meg a szomszédos Messeniát, melyet Tyrtaios költő csatadalaitól buzdítva, elfoglaltak és birták felsőségük elismerésére Korinthost, Argost és Achaiát. Ezért indult meg a kivándorlás is és így jöttek létre a kisázsiai görög telepek, Miletos (dór), Ephesos (ión), Smyrna (aiol), Samos és Chios (ión), Rhodos (dór), Sinope és Trapezunt a Fekete tenger partján, (Korkvra, ma Korfu, dór), Syrakusai (ma Siracusa, korinthosi telep), Massilia (ma Marseille, phokisi telep), Kyrene (dór). Ez volt a görög vándorlások befejezése, a gyarmatosítás, mely a kisázsiai telepek felől sok idegen, keleti hatást is eszközölt a görögöknél.

Az így szétszórt törzseknek csupán vallásuk volt közös és ezen a közösségen nyugodott a Delphi templomával kapcsolatban megalkotott *amphyktionia*, 12 görög államnak Delphi védelmére alakult szövetsége, valamint a Delphiben Apollon, az *isthmos*on Poseidon és Olympiában Zeus tiszteletére rendezett játékok és nemzeti ünnepségek.

101. §. A görög alakulatok első korszakát a vallásrendszer kialakulása és Homeros époszai tették nevezetessé.

A görög mythologia középpontjában álló főisten, az Olympos hegyen lakó Zeus, az egek és a föld ura volt. Nővére és felesége Hera, a családi szentély őre. Zeus homlokából teljes fegyverzettel ugrott elő Pallas Athene, a tudomány istennője és Athén város védője, míg fia, Hephaistos atyjától elszakadt és a földre került, hol társai, a kyklopsok segítségével a tűz istenévé lett. Zeus ikergyermekei: Apollon, a fény istene (Phoibos) és Artemis, a vadászat istennője. Poseidon a tenger istene, Aphrodite a szerelemé, Demeter a termékeny földé, Hermes a kereskedelemé.

A mythologiával kapcsolatban vidékenkint különféle mondakör keletkezett, melyek tárgyul az istenek és emberek között álló hősöket választották. Ilyen hős és egyben félisten volt Herakles, Zeusnak egy földi nőtől született fia és többi között Odysseus, kinek az elpusztult kisázsiai Trójából való vándorlását Homeros költő örökítette meg (Ilias = Trója ostroma, Odysseia = Odysseus bolyongásai).

102. §. *Irodalom.* A görög tudományt a középkor végén a klasszikus irodalom emlékeinek felfedezése indította meg és a *klasszika filologia* egyik ágát képezi.

103. §. A görög feliratokról v. ö. *Boeckh A.:* Corpus Inscriptionum Graecarum. 4 kötet. Berlin, 1828—77 és 1892. és köv. *Dittenberger W.:* Sylloge inscriptionum Graecarum. 3 kötet. II. kiadás. Leipzig, 1898—1901.

A görögök összefoglaló történetét megírták *Beloch J.:* Griechische Geschichte. 3 kötet. Strassburg 1893—1904. *Busolt G.:* Griechische Geschichte bis zur Schlacht von Chaeronea. I—II. kötet. Gotha, 1885—90. II. kiadás 1893—95. III. 1—2. kötet 1897—1904. *Curtius E.:* Griechische Geschichte. 6 kötet. Berlin, 1857—61. VI. kiadás. 3 kötet. 1887—89. Magyar kiadás. 6 kötet. Budapest, 1875—80. *Grote G.:* History of Grece. 12 kötet. London, 1846—56. V. kiadás 10 kötetben 1888. Német kiadás 6 kötetben. Berlin, II. kiadás 1880—1883. Magyarban *Schwarcz Gyula:* Görög történelem. Budapest 1900.

104. §. Az első görög alakulatokról írt *Ridgeway W.:* The early age of Grece. Cambridge 1901. A görög vándorlásokról v. ö. *Heidemann:* Das Problem der dorischen Wanderung. Berlin, 1911.

XVIII. Persia és Görögország.

492—430.

Az első háborúk 500—465.

105. §. A kisázsiai görögök a persa hatalom előnyomulása után pártvillongásaikat megszüntették és Miletos város urai, Histiaios és veje, Aristagoras vezetése alatt Kr. e. 500-ban az összes görögöket Persia ellen akarták sorakoztatni. Az

Argossal küzdő Spárta nem, csupán Athén és a kis Eretria küldöttek segítséget, de a görögök 497-ben Miletos előtt a persa flottától döntő vereséget szenvedtek, a persák Miletost 494-ben elfoglalták, Aristagorast agyonverték és Histiaiost keresztre feszítették, a görög telepeket 493-ban leigázták és 492-ben Dárius király veje, Mardonios az európai görögök ellen indult. Flottáját 491-ben Athos hegyfokáról vihar szórta szét és csak 490-ben, Datis és Artafernes tudtak, a kis Eretria elfoglalása után kikötni Marathon mellett.

Athént csak Miltiades chersonesosi *tyrannos* mentette meg, ki az athéni haderő élén, ezer plataiaitól segítve, Marathon mellett szept. 12-ikén szétverte a persa hadsereget.

A győztes hadvezér azonban nem sokáig élvezte diadalát, mert bevádolták és elitélték és egy Athén védelmében kapott sebe csakhamar sírba vitte őt.

106. §. Helyét két athéni polgár, Aristeides és Themistokles foglalták el. Az szárazföldi, ez tengeri haderőben látta jobban biztosítva hazája sorsát; az egyenesebb volt, ez ügyesebb és meggyőző fellépése után Athén flottát és kikötőt (Pyraios) építve tengeri hatalommá lett.

Xerxes 481-ben a Hellespontoson át közeledett és az első vonalban álló spártaiak a thermopylai szorosnál Leonidas király vezérlete alatt életöket áldozták fel, de Athént nem tudták megmenteni. Csak mikor Themistokles 480. szept. 27-ikén Salamis mellett a persa flottát szétverte, kezdték meg a visszavonulást, de Pausanias spártai király 479 nyarán Plataiai mellett a szárazföldi haderőt is szétverte és ezzel a veszedelem elmultnak volt tekinthető.

A győztes vezérek most a persák kegyét keresték. Pausanias király persa érdekből lázadásra biztatta Sparta helótáit és honfitársaitól befalazva éhen halt, Themistokles pedig, mikor persa szolgálatban hazája ellen fegyvert kellett volna fognia, önkezével vetett véget életének.

107. §. Most a puritán jellemű Aristeidesre hárult a feladat, hogy athéni vezetés alatt az egész görögséget megszervezze és ebből a célból 478-ban megvetette a *delosi szövetség* alapjait. Székhelyét

az ión Delosban, Apollón és Artemis templomában rendezte be és ott őrizték a nemzeti kincstárt is, melyben a szövetségesek (*symmachoi*) adóját (*phoros*) összegyűjtötték.

A delosi szövetség 465-ben mérkőzött meg az utolsó persa támadással.

Athén fénykora.

108. §. Aristeides másik nagy érdeme az athéni demokrácia kiépítése volt.

Ő volt az, ki a persa háborúban oly nagy szolgálatot tett negyedik osztályt az alkotmány sáncai közé vette és mindenkinek utat nyitott az *archon* méltóság elnyeréséhez.

Halála után Miltiades fia, Kimon vette át a vezetést, de az ő idejében már éreztették hatásukat Aristeides reformjának káros következményei. A nép a demagóg Ephialtes köré sorakozott és a régi vezető osztály ellen indult harcba, melynek folyamán Kimonnak száműzetés jutott osztályrészül, mikor pedig 449-ben a flotta élén a persák ellen vonult, a halál.

A hatalom ekkor már a demokrata Perikles kezében volt, ki 445-ben a hegemóniát Spartával osztotta meg. Születésére nézve ő is nemes volt ugyan, de mint Ephialtes barátja, minden befolyástól megfosztani törekedett a régi *archonokból* összeállított nemesi *areopágot* és hatalmát a népszerűségre építve, minden polgárnak két *obolos* napidíjat adott, hogy honfitársait elégedettebbé tegye.

A hosszú béke idején (445—31) valóban korlátlan népszerűséggel vitte az államügyeket és ekkor lett Athén otthonává az irodalomnak (Aischylos, Sophokles és Euripides drámaírók, Aristophanes vígjátékíró) és a művészetnek (a Parthenon és Erechtheion építése, Pheidias szobrász), központjává a világkereskedelemnek.

A peloponnesosi háború 431—404.

109. §. A hegemóniában azonban 445 óta Sparta is osztozott és a pompában élő Athén ellen fegyverkezett.

Először Peloponnesos államait egyesítette dór vezetés alatt a *peloponnesosi szövetségben*, melyhez

csakhamar Boiotia, Lokris és Phokis államok is csatlakoztak; azután az athéni konzervativokkal szövetkezett, mire a demokraták a konzervativ Kimont száműzték. Mikor végül Korkyra és Korinthos között viszály tört ki és Korkyra kérésére Athén beavatkozott, Korinthos a *peloponnesosi szövetséghez* fordult, Spárta pedig Archidamos királyt 431-ben sereggel küldte Athén ellen.

A hosszú harc temetetlen hulláiból keletkezett pestis 429-ben Periklest is elragadta. Helyét a gazdag, konzervativ Nikias helyett, ki a békét és megegyezést hirdette, a demagóg Kleon bőrgyáros vette át és a háború változó sikerrel folyt tovább egészen addig, amíg Argos a *peloponnesosi szövetségből* kivált és az athéni demokratákkal keresett kapcsolatot. Mikor azonban az argosi csapatok a 418-diki mantineiai csatában vereséget szenvedtek, Athén ismét egyedül maradt. Vezére, a szép, de könnyelmű Alkibiades, Perikles rokona, kire Hermes szobrainak megcsonkítása miatt büntetés várt, Spártában keresett menekülést és spártai csapatok élén vonult Syrakusai védelmére, hol 413-ban szétverte a sziciliai vizekre küldött athéni flottát, melyen Nikias és Demosthenes önkezükkel vetettek véget életüknek. Azután Persia szövetségét nyerte meg és hazáját azon válaszút elé állította, hogy visszahivja őt, vagy végét vet a demokráciának. Athén az utóbbit választotta és 411-ben az *olygarcha* kisebbségnek (Peisandros) engedte át a kormányt. A demokraták erre polgárháborút kezdtek és 408-ban Alkibiadest visszahívták, Lysandros spártai király pedig a belső harcot felhasználva, 405-ben Aigospotamos mellett az athéni flottát szétverte és a várost 404-ben békére kényszerítette. Athénnak Periklestől emelt védőfalait le kellett bontania, hajóit 12 kivételével ki kellett adnia, a *delosi szövetség* helyét *a peloponnesosi* foglalta el és az abba belépő Athénnak spartai vezetés alá kellett helyezkednie.

Sparta hegemóniája 404—379.

110. §. A dórok a görögség élén a persa ügyekbe avatkoztak és II. Darius király fiai közül II. Artaxerxes ellenében az ifjabb Kyros segitségére siettek. A 401-diki kunaxai csatában azonban

Kyros elesett, az életben maradt 10 ezer dórt pedig az athéni Xenophon a Fekete-tenger mentén vezette haza, maga örökítvén meg az út gyötrelmeit (*Anabasis*). A további beavatkozások sem eredményeztek sikert és a 387-iki Antalkidas-féle békében Persiának sikerült az ázsiai görög városokat bekebelezni.

111. §. A kudarcok megrendítették a spártai hegemoniát.

Athén 378-ban újraébresztette a *delosi szövetséget* (378—38), Thebai pedig fegyvert fogott és az Epaminondas és Pelopidas vezérlete alatt álló *szent sereg* 371-ben Leuktra mellett visszaverte Kleombrotos spártai király csapatait. A király maga is a csatatéren maradt, Epaminondas pedig Peloponnesosba vonult és Messeniát felkelésre szólította. Most váratlanul Spárta és Athén szövetkeztek Thebai ellen és Pelopidas 364-ben a Thesszáliai, Epaminondas 362-ben a mantineiai harctéren lelték halálukat.

Makedonia hegemóniája 362—330.

112. §. Athén tehát nem használta ki a kedvező helyzetet és Thebai bukása után Spártával ismét szembe került, az új polgárháború nyitván meg az utat az elgörögösödött Makedonia királyainak, hogy a görög ügyekbe avatkozzanak.

Philippos (359—36) lándzsás tömegben felvonúló csapatai, a *phalanxok* élén már 352-ben birtokba vette Thesszáliát; 346-ban a Thermopylait őrző phokisiakat megvesztegetve, átkelt a hágón és előre küldött ügynökei mindenkit megnyerni törekedtek a makedon hegemonia gondolatának. Athén Thebait maga mellé véve, 338-ban megállította ugyan, de Chaironeia mellett csatát veszített és Philippos 337-ben már az *isthmos*on tartotta meg a görög államok kongresszusát, mely őt a Persia ellen indítandó görög hadsereg fővezérévé választotta.

113. §. Philippos a fegyverkezés befejezése végett hazasietett, de leánya esküvőjén meggyilkolták és a nagy feladat fiára, Alexanderre hárult (Nagy Sándor 336—23), ki 334-ben Ázsiába indult. A Granikos folyónál ellene dobott lovassereget szétvervén, 333-ban az Issos mellett a második

támadást is visszaverte és a part mellett haladva egymás után megszállotta Sziriát, a feniciai partokat és Egyptomot, hol Sziva oázison Ammon napisten fiának nyilvánították és megvetette a róla elnevezett Alexandria város alapjait (332). Csak 331-ben vonult az Eufrátesz felé, hol Ninive szomszédságában, Arbela és Gaugamela mellett harmadszor is diadalt aratott Darius fölött, ki csak futással tudta életét megmenteni és egyik helytartója kezétől halt meg. Mikor azonban a gyilkos Bessos görög fogságba került, Sándor keresztre feszítette.

A persa világbirodalom helyét tehát Kr. e. 330-ban a görög foglalta el.

A korszak műveltsége.

114. §. Amit az utókor klasszikus görög műveltség alatt ért, azt ebben a mozgalmas korszakban mutatta meg a görögség.

Nyelve kifínomult és az athéni Demosthenesnél nagyobb szónokot nem ismer a történelem (görög függetlenség védelmében Philippos király ellen mondott *philippikái*). Ugyanily fejletté tették az ión tájszólást Athén írói (96. §), kikhez még a pragmatikus történetírás mestere, Thukydides járult. Végül Praxiteles szobrai és Apelles képei zárták be a görög művészet aranykorát.

Irodalom.

115. §. A korabeli görög történelem forrásai a persa háborúkra nézve a kalikarnassosi *Herodotos* (megh. 425) történelme. Kiadását eszközölte *Schweighäuser* öt kötetben, Strassburg, 1816 és *Stein* két kötetben, Berlin, 1869—71, utóbbi a legjobb kiadás. A peloponnesosi háborúra nézve az athéni *Thukydides* (megh. 400 és 396 között) műve, legjobb kiadását eszközölte *Classen*, Berlin, 1862—78 és 1882—92. A 10 ezer spártai visszavonulásáról *Xenophon*: Anabasis és kortörténete (411—362): *Hellenica*, számtalan kiadásban.

116. §. A makedon királyok életét megírta *Hogarth D. G.*: Philip and Alexander of Macedon. London, 1897. *Droysen J. G.*: Geschichte Alexan-

ders des Grossen. Berlin, 1833. IV. kiadás: Gotha, 1892. Összefoglaló művet adott *Niese B.*: Geschichte der griechischen und makedonischen Staaten seit der Schlacht von Chaeronea. Három kötet. Gotha, 1893—1903.

XIX. A hellenizmus kora.

Kr. e. 330—146.

117. §. Sándor király birodalma kiterjedt a görög államokra és szigetekre, Makedoniára, Perzsiára és a perzsa függőségekre, tehát Egyptomra is. Az ifjú király a perzsa hatalom megdöntése után tovább vonult kelet felé és 326-ban a pendsabi mezőkre szállott alá, de ott a makedon csapatok váratlanul megtagadták az engedelmességet és a perzsa partokon visszatérve, rettenetes erőfeszítések után jutott el Babylonba, hol 323-ban, alig 30 éves korában váratlanul elhalt.

Roxanatól született kis fiát, Sándort, 309-ben anyjával együt meggyilkolták és a nagy királynak magvaszakadt, éppen félszázaddal azután, hogy atyja, Philippos 359-ben trónra lépett.

118. §. Makedóniában a király hadvezérei: Perdikkas, majd Antipater szerezték meg a hatalmat, ki az elszakadni készült Athént 322-ben ujból leigázta. Követte őt fia, Kassander, Sándor és Roxana gyilkosa (316—297), ezt fia Demetrios Polyorketes, a »várvivő« Demeter és végül ennek fia, Antigonos Gonatas, ki Makedonia királyává lett (276—39). Unokája, V. Philippos (229—179, Rómával háborúba kerülve, országát elveszítette. (179).

Ázsiában Seleukos, Sándor király másik hadvezére alapított birodalmat (Seleukidák 312—64) Babyloniában, honnan fennhatóságát egész Ázsiára kiterjesztette és 305-ben felvette a királyi címet (312—281).

Egyptomban a makedoniai Ptolemaios hadvezér lett a király (I. Ptolemaios 323—309) és házát a Seleukidákkal rokon ágba hozva, együtt igyekeztek a birodalom görög jellegét fenntartani Palesztina miatt, mely egyptomi birtokban volt, később háború tört ki a két dinasztia között és-

III. Nagy Antiochos (222—187), ki Sándor példájára Indiában is megfordult, 198-ban Egyptomtól elragadta. Mikor azonban sikerein felbátorodva, Thesszáliába vonult, a thermopylai szorosnál római csapatok tartóztatták fel és követték Ázsiába, hol 190-ben Magnesia mellett döntő vereséget szenvedett. A Seleukidák most Egyptom ellen fordultak; 170-ben és 168-ban seleukida csapatok jelentek meg a Nilus mellett, de Róma beavatkozása ott is visszatérítette őket, A seleukida XIII. Antiochos országa 64-ben, Egyptom XIV. Ptolemaios halálakor, 30-ban római tartományokká lettek.

119. §. A *hellenizmus* vagy *diodochok* korában a görögség jelentékenyen kiterjeszkedett. Perziában, sőt az Indus mellett is görög városok épültek, Egyptom elgörögösödött (a görög irodalom alexandriai korszaka) és a görög az egész művelt világ nyelvévé lett.

120. §. *Irodalom.* A hanyatlás korában *Polybios* (megh. 122.) történetíró írta le kora eseményeit; munkája 1530 óta számtalan kiadásban látott napvilágot.

121. §. A hellenizmus történetét megirta *Droysen J. G.*: Geschichte der Diadochen. Hamburg 1836—42. II. kiadás: Geschichte des Hellenismus. 3 kötet. Gotha, 1877—78. III. kiadás 1885. V. ö. *Niese* id. m. 103. §.

122. §. A Seleukidák történetét megirta *Bevan E. R.*: The House of Seleucus. 2 kötet. London 1902.

Egyptom korabeli történetének forrásai a demotikus és görög *papyrusok*, melyekkel a *papyrologia* foglalkozik. A forrásokat kimerítően ismertették *Mitteis* és *Wilcken*: Grundzüge und Chrestomathie der Papyruskunde. 2 kötet. Leipzig 1912.

A Ptolemaiosok történetét megirták *Boulé—Leclercq*: Histoire des Lagides. 5 kötet. Paris 1904—7. *Mahaffy J. P.*: The empire of the Ptolemies. London, 1895 és Egypt under the Ptolemaic Dynasty. London, 1899. *Strack W.*: Die Dynastie der Ptolemäer. Berlin, 1897.

XX. Itália államai.

Kr. e. 510—270.

123. §. A történelmileg bizonyítható események Itáliában a VI. század utolsó évtizedében veszik kezdetöket.

Addig a félsziget három különböző területre oszlott. Északon az Appenninek vonaláig a kelta gallok laktak, középen az etruszkok, kik Campania mezőin a déli görög telepekkel (Kymai, Neapolis, Tarentum) érintkeztek

A sziciliai városok közül Panormus (ma Palermo) karthagói pun (feniciai) település, Syrakusai, Catana, Messana görög városok voltak. A fontos Syrakusai *Gelo tyramos* (491—78) alatt 480-ban vitézül visszaverte a persa-pún támadást, melyet a karthagói Hanno fia Mago vezetett. Mago fiai, Hasdrubal és Hamilkár tovább folytatták a harcot, mely két évszázadon át szakadatlanul folyt a púnok és görögök között. A szerencse kezdetben a görögöknek kedvezett és Hamilkár 480-ban döntő csatát veszített a himerai partok előtt. Nem sokkal előbb a görögök a félszigeten is diadalt arattak és a Kymai felé nyomult etruszkokat 524-ben nyilt csatában visszaverték.

Ugy látszik, hogy a Kymai csatában az egész etruszk hatalom összeomlott, mert az etruszkok észak felé vonultak vissza és 540-ben már a Tiberis folyó északi partjain vettek állást.

Igy lettek szabaddá a latinok is, kik 509-ben az albai hegyekről aláereszkedtek és az etruszk Rómát birtokba véve nemzeti kormányt alakítottak.

124. §. Természetesen másképpen mondja el a monda Róma létrejöttét. E szerint a trójai Aeneas ivadékát, Numitor alba longai királyt fivére, Amulius a tróntól megfosztotta és leányát, Rhea Silviát Vesta papnőjévé tette, kinek hajadonnak kellett maradnia. Mars isten azonban megbosszulta magát Amuliuson, Rhea Silvia ikreket szült és azok, a Tiberisbe dobott és farkastól táplált Romulus és Remus, vetették meg Róma város alapjait. (Kr. e. 753). Mikor Remus az alacsony falat kigúnyolta és átugorta, Romulus megölte fivérét és ő lett Róma első királyává. Szabin törzsből szár-

mazó utódát, Numa Pompilius királyt a monda Róma egyházi életének alapítójává tette meg, vallásuk azonban erős görög hatást mutat. Isteneik megfeleltek a görög isteneknek: Zeus—Jupiter, Hera—Juno, Pallas Athenai—Minerva, Hephaistos—Vulcanus, Artemis—Diana, Poseidon—Neptunus, Ares—Mars, Aphrodite—Venus, Demeter—Ceres, Hermes—Mercurius. Vesta istennő a házi tűzhely istennője és a család védője volt. A latin Tullus Hostilius és a szabin Ancus Martius városépítők voltak, a három etruszk király, Tarquinius Priscus, Servius Tullius és Tarquinius Superbus kormánya viszont az alkotmányos átalakulással függött össze.

A latin közösség a családon épült fel; a családok népcsoportban (*gens*) egyesültek, a népcsoportok törzsben (*curia*). A szabad latinok voltak a *patriciusok*, míg a leigázott, de szabadőslakók római védelem alatt éltek tovább (*clientes*); a harmadik osztály volt a munkás köznép, a *plebejusok*, a negyedik a rabszolgák. Servius Tullius a birtokosság érdekét védve Róma népét *193 centuriára* osztotta, 98 *centuriát* azonban a gazdag birtokosoknak adott, kiknek birtoka legalább 100 ezer *ast*-ért; 20—20 *centuriát* kaptak a 75, 50 és 25, 30 *centuriát* a 12,5 ezer *ast* vagyonnal birók és 2—2 *centuriát* a mesterek és zenészek, végül 1 *centuriát* a köznép. A népgyűlésen (*comitia centuriata*) tehát a 98 vagyonos *centuria* szavazata volt a döntő.

125. §. Tarquinius Superbus elűzése után köztársaság alakult, melynek élén a *patriciusoktól* évről-évre választott két *consul*, háború esetén pedig a fővezér, a *dictator* állott. A *plebejusok* 494-ben 2 *tribunus* választására kaptak jogot, kik a nép érdekeit a *patriciusokkal* szemben védelemben részesítették és külön népgyűléseket tartottak (*comitia tributa*). A *tribunusokat* 471-től kezdve nem a *comitia centuriaták*, hanem a *comitia tributák* választották 451-ben a törvények megszövegezésére 10 tagú vegyes bizottságot küldtek ki és így jött létre, görög hatás alatt, a XII táblás törvény, mely a plebejusoknak jogegyenlőséget biztosított; 367-ben a *consulatus* is megnyílt előttük, beházasodás útján pedig a *patriciusok* közé emelkedhettek.

126. §. Az etruszk hatalom megdőlése után Róma észak felé terjeszkedett, de az etruszk há-

borúk idején a kelta gallok 382-ben a meggyengült etruszk államon át Rómát kirabolták. Róma ezek után a latin szomszédság meghódításához fogott (latin háború, 340—38), a környéket Rómába olvasztotta, a távolabbi szomszédokat szövetségbe vonta. Róma *tribusainak* száma így emelkedett fel 4-ről 35-re (4 városi, 31 vidéki), így jöttek létre a *civitates foederatae* = szövetséges szabadvárosok, a *municipiumok* = mezővárosok és a *praefecturák* = függő kerületek.

A latinokkal erősödve a rómaiak a többi népek ellen fordultak és gyors egymásutánban folytak le a szamnit háborúk (326—304 és 298—90) és a délitáliai görög városok meghódítása. Epiros görög királya, Pyrrhos, sereggel jött a görögök segítségére (280—72), de a 275-diki beneventumi vereség után Tarentum is római kézbe került.

127. §. *Irodalom.* Róma történetének forrásai közül elsősorban a feliratok jönnek számításba: Corpus Inscriptionum Latinarum. I—XV. kötet. Berlin, 1863—1905.

Másodsorban *Titus Livius* (élt Kr. e. 59—Kr. u. 17) nagy műve Róma történetéről, eredetileg CXLII. könyv, melyből mindössze 35 maradt, középkori másolatokban, reánk.

128. §. Összefoglaló művet adott a schleswigi *Mommsen Tivadar* (1817—1903): Römische Geschichte. I—III. kötet. Berlin, 1854—56, X. kiadás 1907—9. A IV. kötet nem, az V. kötet VI. kiadása Berlinben, 1909-ben jelent meg. Ide vonatkozik még *Niebuhr György:* Römische Geschichte 1811—32 és *Ihne W.:* Römische Geschichte. 8 kötet. 1868—90.

XXI. A földközi tenger hegemoniája.

Kr. e. 270—133.

129. §. A Földközi tengert Karthagó uralta, mely Szicilia szigetét csak kemény ellenállás után engedte át a görög bevándorlóknak, 509-ben pedig az új római államra is oly szerződést erőszakolt, melyben a tenger uralmát magának biztosította.

Szicilia sziget sorsát azonban nem tudták eldönteni és mikor a rómaiak az egész félszigetet birtokba vették, a harc kitörése már csak idő kér-

dése volt. Alkalmat adott erre az, hogy a Syrakusai fellegvárába menekült campaniai rabló zsoldosok, kiket II. Hieron syrakusai tyrannos ostrom alá vett, Rómától és Karthagótól kértek segítséget. A punok előbb érkeztek és Messanát megszállották, a rómaiak azonban nagyobb sereggel jelentek meg és a púnokat elűzték, a szigetet megszállották, majd flottát építve tengerre keltek és Mylai és az Aegati szigetek mellett győzelmet aratva Karthagót 241-ben Szicilia és 3200 talentum hadisarc ellenében békére kényszerítették.

130. §. Hamilkar karthagói vezér most 236-ban Hispániába tette át a harcot, melynek vezetését 228-ban vője, Hasdrubal, 220-ban pedig a fiatal Hannibal vette át, ki 219-ben a római védelem alatt álló Saguntum görög város (ma Murviedro) ostromával felidézte a II. pún háborút (219—201). A vár eleste után Róma hadat üzent,mire Hannibál 218-ban megbízható csapataival átkelt a Pyreneusokon, déli Gallián áthaladva átkelt az Alpokon és őszszel a Pó síkságára szállott alá, hol kitünő lovasságával a rómaiakat hátraszorítva, 217-ben az Appennineken át Róma ellen indult. Az Arno völgyében levő mocsarak közt azonban a sereget lázas betegség támadta meg és Hannibált egyik szemétől fosztotta meg. A trasimenumi tónál ennek ellenére is diadalt aratott a római hadsereg fölött, de campaniai hosszú tartózkodásával (217—11) a háborút elveszítette; utánpótlást nem kapott, Capua görög város, hol főhadiszállását berendezte, a rómaiak mellé állott. Hannibál 211-ben gyors menetben Róma elé vonult ugyan, de a veszedelemnek inkább csak híre volt nagy (*Hannibal ante Portas*). Segítséget hozó fivérei, Hasdrubal és Mago elestek, Publius Cornelius Scipio (209—6) Hispániát hódította meg és 204-ben Afrikába tette át a harc színterét. Hannibál utána sietett, de 202 október 19-én Zama mellett döntő vereséget szenvedett és Karthago a szigetek és Hispánia elvesztésével, 10 ezer talentum hadisarc árán tudott békét kötni.

131. §. Hannibál mint *suffet* maga állott Karthago élére, de Róma befolyására száműzték és III. Antiochus királyhoz menekült, ki szintén Róma ellen fegyverkezett.

Róma figyelme ugyanis a 211-iki pún—makedon szövetség óta III. Philippos király felé fordult. A háború befejezése után, 200-ban Quincius Flaminius sereggel jelent meg és a görögöket szabadságharcra szólította Makedonia ellen. Philippos király 197-ben vereséget szenvedett és a békében elismerte a görög területek függetlenségét.

Most III. Antiochus lépett sorompóba és Thermopylai vonaláig előnyomult, de a szorost 191-ben római csapatok szállották meg, L. Cornelius Scipio pedig a királyt nyomon követve, 190-ben Magnesia mellett megszalasztotta és Ázsiát a Taurus hegységig birtokba vette (*Asia provincia*). Utóda, Perseus király (179—68) még egyszer fegyvert fogott, de L. Aemilius Paullus 168-ban Pydna mellett megverte és foglyul ejtette, Makedoniát penig római függőséggé tette. Nem sokkal azután követte Görögország, melyet 146-ban L. Mummius hódított meg.

132. §. Akkor már javában folyt a III. pún háboru (149—146), melyben az újraébredő Karthagót P. Cornelius Scipio 147-ben ostrom alá vette és egy évi vitéz védekezés után 146-ban elfoglalta. Róma nagy ellenfeléből kő-kövön nem maradt, a lakosság kivándorolt, Afrika pedig római *provinciává* lett. Nyomon követte azt Hispánia birtokbevétele (*Hispania provincia* 133), mire a Földközi tenger medencéje Róma birtokába ment át.

XXII. Róma fénykora.

Kr. e. 133— Kr. u. 68.

133. §. A hatalmi politika Róma egyszerű társadalmát teljesen átformálta. Lakói új és gazdag világokat ismertek meg; új vagyonos osztály vált ki a népből, mely a földműveléstől és állattenyésztéstől elszokott, míg a tömeg a háború következtében elszegényedett. A munka terhét hova-tovább a rabszolgákra bízták, mi nemcsak a mezőgazdaságot tette tönkre, hanem a rabszolgák szervezkedését és lázadását is maga után vonta. Egyszerű vallásukba keleti elemek férkőztek, irodalom, tudomány és művészet görög minták után indult fejlődésnek.

A gazdagok (*optimates*) a kis gazdaságokat összevásárolták és a belőlük, valamint a birtokukba vett *ager publicusból*, melyből a szabadok többé nem részesedtek, alakult nagybirtokokat rabszolgákkal műveltették.

A visszahatásként jelentkező reformot Tiberius Sempronius Gracchus *tribunus*, a Scipiók rokona, 133-ban azzal indította meg, hogy a régi törvények alapján *ager publicusból* senki sem bérelhessen többet 500 holdnál, egy-egy fia után 250 holdnál, összesen 1000 holdnál. Az optimaták erre a *tribunátusból* kibuktatták és a következő választáson életét veszítette. Mikor azonban fivére, Gaius Gracchus 123-ban *tribunussá* lett, bátyja eszméit magáévá téve a teljes polgárjognak az itáliai szövetségesekre való kiterjesztését követelte. Az *optimaták* erre L. Opimius *consult* diktátori hatalommal ruházták fel, az Aventinus hegyen rögtönzött sáncokat szétverték és a védekező plebejusokat a Tiberisbe dobálták; Gracchus menekülés közben hű rabszolgájával szuratta le magát (121).

134. §. Az optimaták a reformtervek elfojtása után a hatalom birtokában maradtak, de a nem sokkal azután kitört afrikai háborúban (a numidiai Massinissa és Jugurtha viszálya, ú. n. Jugurtha-háború 112—105) a köznép demokrata hadvezért akart és a dúsgazdag Qu. Caecilius Metellus sikerei ellenére is a paraszt származású Gaius Mariust küldötte Afrikába, hol az 105-ben Jugurtha hadait szétverte és az elfogott királyt diadalmenetben hurcolta körül Róma utcáin. A gazdag nemességnek a katonáskodástól való elfordulását látva, megszüntette a régi katonaköteleztetséget és az önkéntes jelentkezést hozta be, miáltal a nemesség a katonáskodástól elszokott, a *proletárok* pedig előzönlötték a hadsereget. Az Itáliába tört germán törzsek (cimberek és teutonok) kiüzésekor 102-ben ötödször is *consullá* választották, de mikor 100-ban hatodszor is jelölték, pártja vereséget szenvedett és a várost el kellett hagynia.

Mikor Mithridates pontusi király az ázsiai helyőrségeket elűzve a görögöket is Róma ellen sorakoztatta, ismét Marius mellett foglaltak állást a demokraták, az arisztokraták vezére L. Cor-

nelius Sulla *consul* azonban 88-ban Róma ellen vonult és csak azután ment Görögországba, hol 86-ban Chaironeia mellett szétverte a felkelők seregeit. A Rómában hatalomra került demokraták most L. Cornelius Cinnát tették *consullá*, ki Mariust hazahívta. A népvezér rettenetes bosszút állott Róma előkelőin, de hatalmi tébolyában maga is elpusztult, mire Sulla 84-ben visszatért és Cinnát saját katonái ölték meg.

A hatalom Sulla kezében maradt (83—78), ki az arisztokratákra oly veszedelmes *tribunátust* minden befolyástól megfosztotta, majd egyik alvezére, Cneius Pompeius örökölte, ki Mithridatest legyőzve, Palesztinát is elfoglalta és Jeruzsálemet rohammal vette be, hogy azután Rómában teremtsen rendet, hol Cinna veje és Marius rokona, C. Julius Caesar magának igyekezett a hatalmat megszerezni. M. Licinius Crassussal szövetkezve, a fiatal L. Sergius Catilinat használták eszközül, de M. Tullius Cicero *consul* az összeesküvést elfojtotta; mikor azonban a hazatérő Pompeius győztes seregét szélnek eresztette, kénytelen volt velök a hatalmat megosztani és így jött létre 60-ban az *I. triumvirátus*. Mi több, Pompeius Caesar leányát is feleségül vette, apósát, az 59. év *consulát* pedig 58-ban mint *proconsult* Gallia meghódítására küldötte. Így jött létre Gallia provincia (58—51).

135. §. Caesar távollétében Pompeius 52-ben egyedüli *consullá* lett és Róma kormánya hova-tovább monarchikus jelleget öltött. Caesar azonban maga is *consul* akart lenni és 49-ben a Rubikon folyót átlépve, Róma ellen indult, hol 48-ra consullá választatta magát. Pompeius Epirosba menekült, a pharsalosi mezőn szenvedett vereség után pedig Egyptomba futott, hol a Caesar kedvét kereső XII. Ptolemaios király megölette. Caesar maga is megjelent Egyptomban és az ország hódolatát véve, tért vissza Rómába, hol 46-ban 10 évre *diktátorrá* választották.

136. §. A győztes Caesar most az *Imperator* nevet vette fel, saját képével ellátott pénzt veretett, a 900 főre szaporított *szenátust* ő állította össze, a Pómenti Galliát Rómába kebelezve, az anyaország határait az Alpokig terjesztette ki, a *provinciák* számát pedig 17-re szaporította.

Az *optimaták* azonban gyűlölték az egyeduralkodóvá lett *demokratát* és röviddel azután, hogy 44. febr. 15-dikén élethossziglan *diktátorrá* tette magát, márc. 15-dikén Pompeius házában, Pompeius szobra előtt meggyilkolták.

A hatalom egyelőre M. Antonius *consul* és a demokrata Cicero kezébe került, de mikor Caesar nővérének fia, az alig 19 éves C. Octavius a halálhir vétele után Rómában termett és a C. Julius Caesar Octavianus nevet vette föl, Cicero és a *senatus* is, melléje állottak. Azoktól kellően nem támogatva 43-ban M. Antoniussal és D. Aemiliussal osztotta meg a hatalmat (*II. triumvirátus*) és kegyetlen bosszut vett Caesar ellenségein és Pompeius hivein (a bosszunak Cicero is áldozatul esett). A *triumvirek* között azonban szintén kitört a versengés; Octavianus és Antonius Lepidust a magánéletbe kényszerítették, azután pedig egymás ellen fordultak és az epirosi *Actium hegyfok* mellett 31-ben vívott csatában Octavianus lett a győztes. Antonius Egyptomba menekült és az őt segítő Kleopatra királynővel együtt öngyilkosokká lettek, Egyptom pedig római *provinciává* alakult át (30).

137. §. Octavianus hazatérve 27-ben az *Augustus* nevet vette föl, azután a maga kezében egyesítette a *consul* és *tribunus* méltóságokat és így jött létre a római császárság.

Reformjai között legfontosabb a kiterjedt birodalom ujjászervezése, az *Imperium Romanum* berendezése volt. A germán földet az Elbe vonaláig meghódítva 34 *provinciára* osztotta birodalmát; a nyugalmasabbakat a *senatus* alá rendelte, a határon lévőket magának tartotta meg (senatusi-polgári és császári-katonai *provinciák*).

138. §. Mikor Kr. u. 14-ben elhalt, 56 éves fia, Tiberius került a trónra (Kr. u. 14—37), ki a hatalmat kegyencének, L. Aelius Seianusnak engedte át és Rómát rettenetes elnyomás és vérengzés színhelyévé tette.

Ugyanez a hatalmi őrjöngés jellemezte Augustus dédunokáját, Caiust is, kit a nép Caligulának nevezett el (37—41) és ki lovát nevezte ki *consullá*, valamint Tiberius unokaöccsét. Claudiust (41—54) és Caligula unokaöccsét, Domitius Nerót is (54—68), ki 64-ben Rómát fölgyujtotta.

Tiberius császárt katonái ölték meg, Caligulát nejével és gyermekével együtt testőrei; Claudiust nejévé tett unokanővére, Agrippina mérgezte meg, hogy a maga fiát, Nerót ültesse trónra, ki önkezével vetett véget életének.

139. §. Róma hatalma katonai sikereken épült föl és azokon nyugodott, a görög műveltség terjedése azonban virágzó irodalmat váltott ki. A szónok M. Tullius Cicero a görög Demosthenest vette mintául, P. Virgilius Maro pedig a görög Homerost; Q. Horatius Flaccus, P. Ovidius Naso és Tibullus költészete, Titus Livius történetírása, valamint a római művészet görög nyomokon indultak. Kivételt egyedül C. Sallustius Crispus, Caesar és Cornelius Tacitus kortörténetei alkottak.

140. §. *Irodalom. A plebejus C. Sallustius Crispus* (Kr. e. 86—34) Caesar hive volt. Művei: De coniuratione Catilinae és Bellum Iugurthinum első izben 1470-ben jelentek meg nyomtatásban. *C. Julius Caesar* művei: Commentarii de bello Gallico és De bello civili az 59 és 48 között lefolyt eseményeket adták elő. *Cornelius Tacitus* Kr. u. 120 körül halt meg. Művei: Historiae és Annales X—XI. századbeli kéziratokból maradtak reánk.

141. §. A korszak legjobb összefoglalását adták *Drumann W.*: Geschichte Roms in seinem Uebergang von der republikanischen zur monarchischen Verfassung. 6. kötet. Königsberg, 1834—44. II. kiadás 1899—1906 és az olasz *Ferrero Vilmos:* Grandezza e decadenza di Roma. 5 köt. Milano 1902—7. Német kiadás Stuttgart 1908. Magyar kiadás, Budapest 1912.

142. §. Caesar életét *III. Napoleon* francia császár irta meg: Histoire de Jules César. Paris 1865—66. Augustusét és utódaiét *Domaszewski A.* Römische Kaisergeschichte. 2 kötet. Leipzig 1909. *Gardthausen V.*: Augustus und seine Zeit. 2 kötet. Leipzig 1891—1904. *Hertzberg G. F.*: Geschichte des römischen Kaiserreichs. Berlin 18—. II. kiadás 1899. *Schiller H.*: Geschichte der römischen Kaiserzeit. 2 kötet. Gotha 1883—87. *Schukhburgh E. S.*: Augusztus. London 1903. *Seeck O.*: Kaiser Augustus. Bielefeld 1902.

XXIII. A kereszténység kezdetei.

143. §. Mikor Augustus császár a birodalom nyugalmas idejét felhasználva népszámlálást tartatott, akkor született a názáreti Jézus Krisztus, a palesztinai Bethlehemben.

A vallás, melyet 12 tanítványától követve a szeretet nevében hirdetett, nem nyerte meg a zsidó papság tetszését, sőt a galileai tartomány római prokurátora, Pontius Pilátus előtt bevádolták őt és 33-ban keresztre feszítették; de feltámadása és apostolainak a Szentlélek eljövetele után hivatásuk tudatára ébredése nemcsak egybetartotta hiveit, hanem a jeruzsálemi első keresztény hitközség egy, az egész világot átható és átmelegítő vallásrendszernek lett indulópontjává.

Pál apostol a krisztusi tanokat a zsidó föld határain túl is hirdetni kezdte, sőt Rómában is hiveket szerzett neki. Ez első hivekből lettek a császárok üldöző rendeletei következtében az első vértanúk; így az apostolok feje, Szent Péter, kit Nero császár idejében Rómában keresztre feszítettek és Szent Pál, kiket azután a hivők ezrei követtek a halálba.

144. §. Jézus Krisztus életével és a kereszténység kezdeteivel foglalkoztak *Bousset W.*: Jézus. III. kiadás. Tübingen 1907. *Gwatkin H. M.*: Early Church History to A. D. 313. 2 kötet. London, 1909. *Harnack A.*: Die Mission und Ausbreitung des Christentums in der ersten drei Jahrhunderten. 2 kötet. II. kiadás. Leipzig, 1906. *Holtzmann O.*: Leben Jesu. Tübingen, 1901. *Knopf R.*: Das nachapostolische Zeitalter. Tübingen, 1905. *Meyer E.*: Der Ursprung des Christentums. Berlin, 1922. *Schmidt P. W.*: Die Geschichte Jesu. 2 kötet. Freiburg és Tübingen, 1899 és 1904. *Weizsäcker C.*: Das apostolische Zeitalter der christlichen Kirche. II. kiadás. Freiburg, 1892.

XXIV. Róma hanyatlása.

K. u. 68—395.

145. §. Nero halálával a Julius-Claudius ház is kihalt és utódaik azok a szerencsés hadvezérek voltak, kik a zavarok hirére Rómába indultak és elsőknek érték el a fővárost. Igy lépett a trónra

Nero halála után a legiói élén bevonult öreg Galba (68—69), kit a császári testőrség élén Otho, ezt a rajnamenti legiók élén Vitellius buktatott meg, hogy ő is helyet adjon a sziriai és egyptomi légiók vezérének, Vespasianusnak (69—79). Az új császár végre is rendet teremtett, azután a Nero igaztalan elnyomása miatt fegyvert fogott zsidóság ellen fordult és Jeruzsálem Kr. u. 70-ben kemény védekezés után a császár fiának, Titusnak, kezébe került.

Vespasianus fiai, Titus (79—81) és Domitianus császárok idejét (81—96) a távoli Britannia meghódítása és a Vezuv kitörése, Pompeii és Herculanum városok pusztulása örökítették meg.

Mikor Vespasianus háza (69—96) kihalt, a nép M. Coccejus Nerva szenátort ültette trónra (96—98), kit azután fogadott fia, M. Ulpius Trajanus követett a trónon (98—117) — az ő nevéhez fűződik Dacia meghódítása —, majd rokona, Hadrianus (117—38), ki a birodalmat beutazta és újjászervezte a kormányzatot. Hadrianus is maga jelölte ki utódait és Róma úgy Antonius Pius (138—61), mint Marcus Aurelius császárok idejében (161—80) békét élvezett. Utóbbinak fia, Commodus császár (180—92) azonban már méltatlannak bizonyult és erőszakos halállal végezte életét.

Halála után ismét katonák versenyeztek a trónért és így nyerte azt el Pertinax, majd nagy összeg ellenében az afrikai Septimius Severus (193—211), kinek nyomában rokonai következtek: Caracalla (211—17), ki a birodalom valamennyi szabad emberének római polgárjogot adott, a kegyetlen Heliogabalus (218—22) és a komoly Alexander Severus (222—35), kik valamennyien katonáik kezétől haltak meg.

146. §. Az állandó belső zavarok idején Ázsia végleg elszakadt a birodalomtól.

Elsőnek India függetlenítette magát és Asoka király idejében (Kr. e. 264—27) India népe Buddha hívéül szegődött, csak a nyugati határvonalon tartván meg némi görög befolyást a Seleukhidák és Menander, ki Pendsabban uralkodott, hol az I. század végéig kimutathatólag voltak még görög alakulatok. Utánok hinduk következtek és Indiával megszakadt az összeköttetés.

India nyugati határvonalán és Kelet-Perzsiában Kr. e. III. század közepén Baktria néven alakult független állam, melynek emlékei az Indus völgyében is megmaradtak és melynek Kr. e. 139-ben a szkythák vetettek véget, kik Baktria területéről szintén uralták India nyugati határvonalát.

A Kaspi-tó keleti partjain Parthia néven alakult állam, melyben az Arsacidák uralkodtak (Kr. e. 255—Kr. u. 226), de a hatalmas Parthia helyét, mely a római légiók temetője volt, a III. században a még hatalmasabb Persia foglalta el, melynek élén a Szasszanidák háza állott (226—641). I. Ardesid persa fejedelem (226—40) a görög és római befolyást kiirtva, visszatért a nemzeti nyelvhez és hagyományokhoz és Róma véres háborúkban sem tudott eredményeket felmutatni.

147. §. Diocletianus császár (284—305) a birodalmat 4 *praefecturára* (Itália, Gallia, Illyricum és Oriens), 12 *diocesisre* és 96 *provinciára* osztotta, de ugyanakkor a keresztények üldözését is rendszeressé tette. A keresztények Nero császár óta földalatti rejtekhelyeiken tartották istentiszteleteiket és temették el halottaikat, az emlékek több mint 7 millió sírról téve tanúságot. Diocletianus végül is 305-ben lemondott és a dalmáciai Salonába vonult vissza, hol gyönyörű palotájában (*palatium*, innen Spalato) 313-ban önkezével vetett véget életének.

Diocletianus lemondása hírére Constantius *praefectusnak*, ki 293 óta *Caesar* nevet viselt, fia, Constantinus brit földön, atyja sírja mellett császárrá kiáltatta ki magát és Galliában rendezkedett be, Rómában viszont a thrák Galerius lett császárrá, ki 303-ban császári *edictumot* tett közzé a keresztények ellen. Halála után, 311-ben egy illyr pásztor, Maximinus, foglalta el a trónt, ki leányát Constantinushoz adta nőül és most együtt fordultak Galerius veje, Maxentius ellen. Constantinus 312-ben átkelt az Alpokon és az égen lángoló keresztet látva (*in hoc signo vinces*) kereszténnyé lett, Maxentius seregét szétverte, 313-ban pedig Mediolanumban (ma Milano) közzétette a keresztényüldözést eltiltó császári *edictumot*.

Uralkodását a keresztény egyház felszabaditása és a 325-diki nicaeai zsinat megtartása tette nevezetessé.

Fővárosul Byzantiont választotta, melyet 326-ban falakkal látott el és mely ő róla Constantinopolis (ma Konstantinápoly) nevet kapott.

337-ben elkövetkezett halála után fiai, azok után pedig katonacsászárok következtek. Ilyen volt Julianus (361—65), ki a pogányságot visszaállította (innen neve *Apostata*), majd két testvér, I. Valentinianus és Valens. Az 375-ben a betörő germánok ellen, ez a 378-diki drinápolyi csatában a hunok ellen vesztette életét. Valentinianus fia, Gratianus császár (375—83) 378-ban Theodosius hadvezért ültette Valens helyébe, ki 383-ban Gratianus részbirodalmát az elhalt császár fiának, II. Valentinianusnak adta oda (375—92), ennek halála után pedig 394 szeptemberben még egyszer egyesítette a birodalmat, 395 jan. 17-dikén elkövetkezett halálakor azonban benne az egységes birodalom utolsó császára halt meg.

148. §. *Irodalom.* A birodalom hanyatlásának történetét megírták *Gibbon E.:* Decline and fall of the Roman Empire. 6 kötet. London, 1776—88, utolsó kiadás 1895 és köv. *Seeck O.:* Geschichte des Untergangs der antiken Welt. 3 kötet. Berlin, 1895—1909. I. kötet II. kiadása 1898.

149. §. Az első császárok történetéhez a legfontosabb forrás *Tacitus* (140. §.). A későbbiekre nézve *Gaius Svetonius Tranquillus* (megh. a II. század közepén), Hadrianus császár magántitkára, kinek »A császárok élete« című munkája 1470 óta számtalan kiadásban megjelent és a nikaiai görög *Dio Cassius* (megh. a III. század közepén): Romaiki Istoria (Kr. u. 235-ig), kinek munkáját a bizánci *Zonaras Joannes* őrizte meg.

150. §. Nagy Konstantin életét megírta *Burckhardt I.:* Die Zeit Constantins des Grossen. III. kiadás. Leipzig, 1898.

MÁSODIK KÖNYV.

Modern Történelem.

395—1920.

XXV. A modern történelem forrásai és irodalma.

151. §. A Római Birodalom felosztásával (395) az ókor véget ért és a ma is államot alkotó népek beköltözésével és elhelyezkedésével (népvándorlás) kezdetét vette *a modern történelem.*

A modern történelem tehát a népvándorlástól napjainkig terjed (395—1920). Csak könnyebb tájékozódás végett osztjuk fel kisebb korszakokra, de mint egységes korszaknak is kiterjedt irodalma van.

152. §. Igy egyetemes forrásgyüjteményt adott *Dumont János* (megh. 1726) francia hugenotta emigráns, ki Hollandiába menekülve a nemzetközi szerződéseknek első nagyobb gyüjteményét adta: Corps universel diplomatique du droit des gens, 800—1731. 8 kötet. Hága és Amsterdam, 1726—31. Folytatta *Rousset*, öt kötet, Hága, 1739 és *Wenck*. Három kötet. Leipzig, 1781—95. A későbbi szerződéseket a hamburgi *Martens György* tette közzé: Recueil de traités stb. depuis, 1761. Göttingen, 1791. és köv.

153. §. A modern történelem összefoglaló feldolgozását adták *Lindner Th.:* Weltgeschichte seit der Völkerwanderung. Kilenc kötet. Stuttgart, 1901—6, valamint *Lavisse* és *Rambaud:* Histoire générále du IV-me siècle à nos jours. 12 kötet. Paris, 1893—1901. Ide vonatkozik *Below* és *Meinecke* professzorok gyüjteménye is: Handbuch der mittelalterlichen und neueren Geschichte. München, 1903 és köv.

154. §. Mivel a népvándorláskor elhelyezkedett alakulatok és nemzetek nagyrészt ma is meg-

vannak, a nemzeti történetírás irodalmát is itt kell ismeretetnünk.

A pápaság történetének forrásait közzétette *Jaffé Ph.* : Regesta Pontificum Romanorum. Két kötet, 1198-ig. II. kiadás. Leipzig, 1885—88. Folytatását adta *Potthast A.* : Regesta Pontificum Romanorum, 1198—1304. Két kötet. Berlin, 1874—75. *Pflugk-Harttung I.* : Acta Pontificum Romanorum inedita. Három kötet. Tübingen és Stuttgart, 1881—86. A forrásokat áttekinthetően a protestáns *Mirbt C.* állította össze : Quellen zur Geschichte des Papsttums und des römischen Katholizismus. Tübingen, 1895. III. kiadás, 1911. Összefoglalást adott *Mann H. K.:* The lives of the Popes in the early Middle Ages, 590—1305. Kilenc kötet. London, 1902—14. Részben ennek folytatása *Pastor L.:* Geschichte der Päpste seit den Ausgange des Mittelalters. I—VII. kötet. Freiburg, 1884—1922. és *Ranke Lipót* : Die römischen Päpste in den letzten vier Jahrhunderten. Három kötet. Berlin, 1834—37. Magyar kiadás. Három kötet. Budapest, 1887—89.

Németország. — Forrásgyűjteményeket adtak *Brandenburg* és *Seeliger* : Quellensammlung zur deutschen Geschichte. Leipzig, 1907 és köv. és a Monumenta Germaniae Historica. Hannover, 1826 és köv. Feldolgozást *Lamprecht Károly* (1856—1915) lipcsei professzor : Deutsche Geschichte. 15 kötet. Berlin, 1891—1909. A legjobb *Gebhardt B.:* Handbuch der deutschen Geschichte. Három kötet VI. kiadás. 1922—23.

Itália. — Forrásait összeállította *Muratori Antal Lajos* (1672—1750) modenai levéltáros : Rerum Italicarum Scriptores. 28 kötet. Milano, 1723—31. II. kiadás 1900 és köv., később az olasz kormány : Fonti per la storia d'Italia. I—XLVIII. kötet. Róma, 1887—1910 és a Monumenta Historiae Patriae. I—XIX. kötet. Torino, 1836—1899. Feldolgozást adott *Ghetti D.:* Storia politico-nazionale d'Italia. Öt kötet. Róma 1904—12.

Franciaország. — Forrásokat nyújtott a Collection de documents inédits sur l'histoire de France. 340 kötet. Páris, 1835 és köv. *Petitot* és *Monmarqué* : Collection de mémoires relatifs à l'histoire de France. 131 kötet. Páris, 1819—29 és a

Rerum Gallicarum et Francicarum Scriptores. Recueil des historiens des Gaules et de la France. 25 kötet. Páris, 1738 és köv. Összefoglalást adott *Lavisse Ernő* professzor (1842—1922): Histoire de France I. sorozat 1789-ig. 18 kötet. Páris, 1901—10 és II. sorozat 1789—1919. 10 kötet. Páris 1920 és köv.

Spanyolország. — Források: Coleccion de documentos ineditos para la historia de Espana. 112 kötet. Madrid, 1842—95. Összefoglalást adott *Altamira R.*: Historia de Espana y de la civilizacion espanola. Négy kötet. Barcelona, 1900—6. III-ik kiadás, 1913.

Anglia. — Források: Rerum Britannicarum medii aevi Scriptores or Chronicles and Memorials of Great Britain and Ireland. 244. kötet. London, 1858—96. Összefoglalást adott a Political History of England. 12 kötet. London, 1906—10.

Ausztria. — Források: Fontes Rerum Austriacarum. Oesterreichsche Geschichtsquellen. Wien, 1849 és köv. Feldolgozást adott *Huber-Redlich*: Oesterreichische Geschichte, I—VI. kötet, 1705-ig. Gotha, 1885—1921.

Magyarország. — *Fejér György* pesti egyetemi tanár (1766—1851): Codex diplomaticus Hungariae. 43 kötet. Buda, 1829—44 és Momumenta Hungariae Historica. Budapest, 1857 és köv. Feldolgozást adott *Szilágyi Sándor* (szerk.): Magyar nemzet története. 10 kötet. Budapest, 1895—98.

XXVI. A középkori történelem forrásai és irodalma.

155. §. A modern történelem első korszakának, *a középkornak* (395—1415) szintén külön irodalma van. A vonatkozó forrásokat ismertették *Chevalier M.*: Répertoire des sources historiques du moyen âge. I. Bio-Bibliographie. Páris, 1877—1888. II. kiadás, két kötetben, 1905—7. II. Topo-Bibliographie. Két kötet. Páris 1894—1903. *Potthast A.*: Bibliotheca historica medii aevi. Wegweiser durch die Geschichtswerke des europäischen Mittelalters. Berlin, 1862—68. II. kiadás. Két kötet. 1896.

156. §. Középkori összefoglaló történelem nincsen; a Cambridge Mediaeval History (I—II.

kötet. Cambridge, 1923—12). Igen használható *Moeller Ç.:* Histoire du moyen âge, 476—987. Bruxelles, 1898—1903. II. kiadás, 476—950. Louvain, 1910 és *Loserth R.:* Geschichte des späteren Mittelalters 1197—1492. München, 1903.

157. §. *Németország.* — A forrásokat ismertette *Wattenbach W. :* Deutschlands Geschichtsquellen im Mittelalter. Berlin 1858. VII. kiadás 2 kötetben. Stuttgart 1904 és köv. — Összefoglaló művet adott *Giesebrecht W. :* Geschichte der deutschen Kaiserzeit. 6 kötet. Braunschweig és Leipzig 1855—95, több kiadásban. Ujabban *Below G. :* Der deutsche Staat des Mittelalters. Leipzig 1914. Igen fontos adalékokat közöltek a Jahrbücher der deutschen Geschichte. Berlin és Leipzig 1861. és köv. Jó áttekintést nyujtanak *Gerdes H. :* Geschichte des deutschen Volkes und seiner Kultur im Mittelalter. 3 kötet. Leipzig 1897—1908. *Michael E. :* Geschichte des deutschen Volkes vom XIII. Jahrhundert bis zum Ausgange des Mittelalters. .6 kötet. Leipzig 1897—1915.

Itália. — Hartmann L. : Geschichte Italiens im Mittelalter. I—IV. kötet, 1002-ig. Gotha 1897—1915.

158. §. *Keletrómai Birodalom.* — Történetét összeállitotta *Grenier P. :* L'empire byzantin, son évolution sociale et politique. 2 kötet. Páris 1907. Adalékokat közöltek a Byzantinische Zeitschrift. München 1892 és köv. Byzantis. Athén 1909 és köv. és a Vizantijskij Vremenik. Pétervár 1894. és köv. A keletrómai történelemmel (395—1453) egyébként a *byzantinologia* foglalkozik.

XXVII. A germán népek berendezkedése 395—715.

159. §. Nagy Theodosius császár halálakor, 395-ben a Római Birodalom ketté szakadt és a megoszlás lassankint nemcsak dinasztikus lett, hanem Konstantinápoly körül a görög Kelet, Róma körül a latin Nyugat alakult egymástól teljesen eltérő közösséggé.

A túlsúly kezdetben Nagy Theodosius elsőszülött fiának, Arcadius császárnak (395—408) osztályrészét, a Keletrómai Birodalmat illette

meg, mert ott csak áthaladtak, de nem állapodtak meg azok a germán népek, melyek a Nyugatrómai Birodalomnak, a gyermek Honorius császár (395—423) osztályrészének provinciáit elfoglalták.

Ilyenek voltak elsősorban a *wisigóthok* (nyugati góthok), kik a Balth (ang. *bold* = vitéz) nemzetségből származó Alarich király vezérlete alatt 410-ben Rómát kirabolták, majd sógora, Ataulf vezérlete alatt, ki Honorius császár leányát, Placidiát vette nőül, 412-ben déli Galliában, 415-ben pedig Hispániában telepedtek meg és ott alapították meg Góthországot (*Gothalonia* = Catalonia).

A *vandálok* északon a Rajnán és Gallián át már 409-ben Hispániába jutottak és Gunderich király ott alapított hazát (*Vandalusia* = Andaluzia), de fivére, Gaiserich király 429-ben Afrikába költözött át, hol az egész római provinciát birtokba vette, 456-ban pedig Rómát is elfoglalta.

Az *ostrogóthok* (keleti góthok) Theoderich király vezérlete alatt 490-ben Itáliában telepedtek meg és Ravennából uralták a félszigetet. Nagy Theoderich germán népének földet és hazát szerezve kímélte a római lakosságot, de még nagyobbnak mutatták őt azon törekvései, hogy a beköltözött germán népeket ostrogóth vezetés alatt egyesítse. A vandal királyhoz nővérét, a wisigóth királyhoz leányát adta, maga pedig a Galliában megtelepedett frankok királyának, a Meroving-házból származó Chlodovechnek (Chlodvig) nővérét vette nőül, ki röviddel azelőtt a római Soissonsban rendezte be udvarát.

160. §. Igy jött létre, ostrogóth vezetés alatt, az első germán államrendszer, mely Róma körül legyezőalakban helyezkedett el, de mely ennek ellenére sem a rómaiságra támaszkodott, hanem fajilag és nyelvileg, de vallásra nézve is ellentéte volt annak a rendszernek, mely Rómában uralkodott. Rómának még meg voltak császárai és Honorius unokája, III. Valentinianus (425—55) vitézül küzdött a beözönlő idegenek ellen; vitéz hadvezérével, Aetiussal együtt a catalaunumi mezőn Attila hun király seregét feltartóztatva, közel az egész ismert világ erőit összemérték (451), de mindketten gyilkos merényletnek estek áldozatul és

mikor Odovakar (Odoacer) germán kalandor 476-ban a gyermek Romulus Augustulust a tróntól megfosztotta, névleg is megszűnt a Nyugatrómai Birodalom (395—476).

161. §. Helyette az új Róma vette át a vezetést, melynek élén a római püspök, a pápa állott, ki azonban amiatt, hogy a megtelepedett germánok a lybiai Arius (megh. 336) eretnek tanait, melyeket a 325-iki nicaeai zsinat elvetett, követték, egyelőre csak igen kis körre, a rómaiakra szorítkozott.

Mikor azonban Chlodvig frank király (482—511) neje, a katholikus Chlotild kérésére 496 karácsony napján a rheimsi székesegyházban Szent Remigius érsektől királlyá kenette magát és a római egyházhoz csatlakozott, a helyzet gyökeres változást szenvedett; az ariánus Nagy Theoderich befolyása elhomályosult és a galliai germánok fölött a katholikus *frankok* szerezték meg a hegemóniát.

162. §. Ugyanakkor az ariánus-germán közösség keletről is halálos dőfést kapott, mert a Keletrómai Birodalom császára, I. Justinianus (527—65), ki a római államegyház részére fényes templomot emelt (*Hagia Sophia* = Szent Zsófia) és magát a római hagyományok örököséül tekintve a *római jogot* összeíratta, az *Imperium Romanum* helyreállítását tűzte célul. Először a vandálok ellen fordult és 533-ban Belisarius császári hadvezér Karthagót elfoglalva Gelimer királyt fogolyként vitte Konstantinápolyba. Két évvel azután Szicíliában lépett partra, honnan 536-ban Róma ellen vonult és 540-ben Ravennát elfoglalva Witiges ostrogóth királyt is foglyúl ejtette. A germánok újból fegyvert fogtak, de Narses császári vezér 552-ben Totila és 553-ban Teja királyok seregét is szétverte és a két király a csatatéren maradt. Az ostrogóth és vandál nemzetek lassankint elpusztultak, Afrika és Itália byzantin tartományokká lettek és a római pápa maga is byzantin befolyás alá került.

163. §. A tiszta római motívumok feléledése nyomán a nyugati germán népek is meghasonlottak és az ariánizmus lassanként hátraszorult, a római térítés folytán pedig a római befolyás erősödött

meg. *Frankonia* Chlodvig uralkodása óta hovatovább egész Galliában a római egyházat tette uralkodóvá. *Wisigothiát* Rekkared király (586—601) az 587-diki toledói nemzeti zsinaton vezette a katholikus egyházba. Messze északon a Germaniából *Britanniába* költözött angol és szász törzsek hét angolszász királyságot alapítottak, mig Aethelbert kenti király (megh. 616) a frank befolyás előtt utat nem nyitott és (601—3.) Canterburyben érsekséget nem alapított. Alboin király vezetése alatt 568-ban egy új germán nép telepedett meg a kipusztult Itáliában, a longobardok (országuk *Longobardia*, később Lombardia) azonban szintén ariánusok voltak és csak a VII. század közepén tértek át a római katholikus hitre.

164. §. Az így kialakult európai államrendet a keletről vándorló fajok részéről állandóan új veszedelem fenyegette. Igy jelentek meg elsősorban a szlávok, kik az Elbe folyam egész vonalán Germánia keleti vidékeit, délen a Duna vonalát és a Balkán-félszigetet elözönlötték. A különböző szláv törzsek azonban sehol sem alkottak államot és mindenütt vagy laza törzsszerkezetben, vagy pedig idegen uralom alatt éltek. Jelentőségük abban állott, hogy a későbbi nemzeti és állami alakulatoknak szláv jelleget kölcsönöztek.

Egészen más természetü volt a turáni település, melyet a nomád hunok, avarok és bolgárok képviseltek, kik közül a hunok az V. század első felében a Duna—Tisza vidékén telepedtek meg és onnan egész Nyugatot bekalandozták. Attila király 451-ben a catalaunumi mezőn kemény ellenállásra talált Aetius római vezérben és a csata eredményeként visszavonult; 453-ban elkövetkezett halála után birodalma is feloszlott és helyében a VI. század közepén az avarok alapitottak államot; ők már közvetlenül és a Volga mellől a Balkánra költözött bolgárok még közvetlenebbül szláv befolyás alá kerültek, sőt az utóbbiak a nomád hunokkal és avarokkal ellentétben államot is alapitottak.

165. §. Ez volt a helyzet, mikor a VII. század folyamán az európai államrendszer külső okok következtében nagy átalakuláson ment keresztül.

A Szasszanidák ismét támadólag léptek fel és I. Khosrev persa sah (gör. *Chosroes*, 531—79)

a rómaiakat hátra szorította, unokája, II. Khosrev sah (590—628) pedig 611-ben Antiochiát, 613-ban Damaszkust, 614-ben Jeruzsálemet és 619-ben Egyptomot is elfoglalta, mire a keletrómai császároknak egyedül Kis Ázsia maradt birtokul.

Ugyanakkor a Róma körül küllőszerűen elhelyezkedett germánok valamennyien a római egyházba léptek és egyházi ügyekben a pápa rendelkezése alá helyezték magokat; I. Nagy Szent Gergely pápa (590—603) egyházi ügyekben már az egész Nyugat fölött uralkodott és ettől kezdve a keletrómai császár befolyása lassankint gyengülni kezdett. Annál inkább, mert a birodalom keleti felében csak az udvar volt latin, a nép görög volt és Heraclius császár idejében (610—41) egyszerre tűnnek fel északon az Adria mellett a szlávok, a hivatalos életben pedig a görög nyelv térfoglalása észlelhető. Ő volt az első császár, kit hivatalosan is görög névvel illettek, Heraclius-Herakleios után a byzantin császárság sem latin, hanem görög alakulat volt, a tiszta latin hagyomány képviseletét pedig a római egyház vette át. Míg a térítés folytán az utóbbinak területe állandóan növekedett, az előbbi egymásután elveszítette tartományait.

166. §. A persák után új ellensége támadt a Keletrómai Birodalomnak az arabságban, melyet a mekkai Mohamed próféta nemzetté tett és arab, zsidó, keresztény elemekből összeállított vallást adott neki, melynek tanait az irott *Koránban* és a szóhagyományokban (*szunna*) hagyta örökül. A mekkaiak ellenséges magatartása következtében 622-ben a műveltebb Medinában keresett menekülést (*hedsra*-futás, a mohamedán időszámítás kezdete), honnan 630-ban fegyverrel tért vissza és 632-ben szülővárosában halt el. Helyét a próféta helytartója (*khalifa*) foglalta el, ki az új vallás (*izzlám*) terjesztéséhez fogott. Már Abu Bekr *khalifa* (632—34) hátraszorította Heraclius császár csapatait, Omár *khalifa* idejében (634—44) 635-ben Damaszkus, 636-ban Sziria, 637-ben Persia, 639-ben Egyptom kerültek arab kézbe és II. Jezdegerd *sah*, az utolsó Szasszanida fejedelem (632—51) a 641-diki nehavendi csatában utolsó seregét is elveszítette. Észak felé menekülve, gyilkos merényletnek esett áldozatul.

Othmán *khalifa* idejében (644—55) a próféta veje, Ali fegyvert fogott és vetélytársa megöletése után a trónt elfoglalva (655—61) Medinából Baghdadba helyezte át. A polgárháború azonban ettől kezdve az Ali köré sereglett persák (*siiták*) és az arabok (*szunniták*) között állandóvá lett; az előbbiek azonban csak Ázsiára szorítkoztak, utóbbiak viszont 697-ben Karthagót és 711-ben *Wisigothiát* a Pyreneusokig meghódították. Ezzel a keresztény Nyugat és a Kelet között évszázadokra megszűnt a közvetlen összeköttetés.

167. §. *Irodalom.* A germán vándorlások összefoglaló történetét megírták a hamburgi *Dahn Felix* boroszlói professzor (1834—1912): Die Könige der Germanen. Das Wesen des ältesten Königtums der Germanischen Stämme und seine Geschichte bis auf die Feudalzeit. 12 kötet. München, Würzburg és Leipzig 1861—1909 és legújabban *Schmidt L.:* Allgemeine Geschichte der Germanischen Völker. München, 1909.

168. §. Az egyes területeket illetőleg *Wisigothia* történetét megírták *Fernandez, Hinojosa* és *Rada:* Historia de España, 395—711. 3 kötet. Madrid, 1896—98.

A vandálok történetét *Schmidt L.:* Geschichte der Vandalen. Leipzig, 1901.

Itália (*Ostrogothia* és *Longobardia*) történetét *Hodgkin Tamás* angol bankár (1831—): Italy and her Invaders. 8 kötet. Oxford, 1880—99.

Anglosaxonia történetét u. ö. (London, 1896) és *Kemble J. M.:* History of the Saxons in England. 2 kötet. London, 1848. II. kiadás 1876. A byzantin császárság korabeli történetét megírta *Bury J. B.:* History of the Later Roman Empire, 395—800. 2 kötet. London, 1889.

169. §. A korszak forrásai: A wisigóthokra nézve *Izidor* sevillai érsek (*Isidorus Hispalensis*) krónikája; *Historia Gothorum, Wandalorum, Sueborum,* 256—621. Kiadta *Mommsen Tivadar* (Mon. Germ. Hist. 130. §. Berlin, 1894). — Az ostrogótokra nézve *Cassiodorus* államférfi, később szerzetes: *Chronica* (519). Kiadta Mommsen u. ott. Berlin, 1894, *Jordanes: De rebus Geticis* (551), kiadta *Mommsen* u. ott, legujabban *Haury* 3 kötetben. Leipzig, 1905—6. — A frank történelemhez

okmánytárat adott *Bréquigny N. G. O.*: Diplomata, chartae et instrumenta aetatis Merovingicae. Páris, 1791. II. kiadás 2 kötetben, 1843—49. Krónikát adott a burgundi *Fredegár*, kiadta *Krusch B* Mon. Germ. Hist. Hannover, 1888 és *Gergely* toursi püspök (*Gregorius Turonensis*, 538—94): *Historiae Francorum libri X.* Kiadták *Arndt*, *Bonnet* és *Krusch*, u. ott I. Hannover 1884—85, valamint *Omont* és *Collon*, 2 kötetben, Páris 1887—94. — A longobárd történelemhez okmánytárat adott a Codex diplomaticus Longobardorum (1000-ig). Torino 1873 és *Troya C.*: Codice diplomatico Longobardo. 7 kötet. Napoli 1845—59. Krónikát adott *Paulus diaconus*, előkelő longobard nemes (megh. 794 és 800 között): *Historia gentis Longobardorum*, 568—747. Kiadták *Bethmann* és *Waitz*. Mon. Germ. Hist. Hannover, 1878. Magyarul *Gombos A.*: Középkori Krónikások. I. Brassó, 1901. Az I. kiadás 1514-ben Párisban jelent meg nyomtatásban. — Az angolszász történelemhez okmánytárakat adtak *Gray—Birch W.*: Cartularium Saxonicum. 4 kötet. London, 1885—99. *Kemble J. M.*: Codex diplomaticus aevi Saxonici. 6 kötet. London, 1839—48 és *Thorpe B.*: Diplomatorium Anglicum aevi Saxonici. London, 1865.

170. §. Az arab történelem forrásait közölte *Caetani*, *Teano hercege*: Annali dell'Islam. Milano, 1906 és köv. *A khalifátus* történetét ismertette *Muir W.*: Annals of the early Caliphate. London, 1883 és The Caliphate, its rise, decline and fall. London, 1892. Mohamed életét megírta u. ő: The life of Mahomet. 4 kötet. London, 1858—61. III. kiadás 3 kötetben, London, 1894 és *Grimme H.*: Mohammed. 2 kötet. Münster, 1892—95. München, 1903.

XXVIII. A Karolingok és örököseik 715—1095.

A Karolingok.

171. §. A Keletrómai Birodalom alláhanyatlása Nyugat új államrendjének túlsúlyát jelentette és ezt a túlsúlyt a Merovingok oldalán elhatalmasodott udvarnagyok (major domus), landeni (flandriai) Pippin ivadékai alapozták meg. Unokája,

heristali Pippin Frankonia fejedelemségeit egyesítette, az ő fia, Károly pedig Poitiers mellett 732-ben a Pyreneusokon át betört arabokat Hispániába űzte vissza (innen mellékneve *martel, marteau* = kalapács) és déli Galliát is Frankoniába kebelezte. Martel Károly fia Kis Pippin így közel egész Gallia uraként koronáztatta magát királlyá 752-ben Zakariás pápa jóváhagyása mellett Soissonsban és kenette fel magát 754-ben II. István pápától a saint denisi székesegyházban.

Frankonia és Róma szövetségével Itália görög és longobard urainak hatalma is megtört. Mikor III. Leó byzantin császár 726-diki rendeletével a képek tiszteletét eltiltotta, maga II. Gergely pápa állott a latin mozgalom élére, mely a görögöket Nápoly vonaláig elűzte és a császártól küldött helyi *duxokat* hazai tisztviselőkkel cserélte meg (Velence). Ezzel Itália teljesen elszakadt a keletrómai császártól és a görög befolyástól. A longobardok maguk is a görögök ellen fordultak és Luitprand király 751-ben az erős Ravennát, hol 539 óta byzanti helytartó, az *exarcha* székelt, elfoglalta. Pippin király azonban átkelt az Alpokon és Ravennát II. István pápának adta oda. Ez volt az Egyházi Állam, a *Patrimonium Sancti Petri* eredete.

172. §. Fia, Károly, kit a történelem később Nagynak nevezett el, 774-ben szintén Itáliába jött és Desiderius longobard királyt elfogva, megújította Pippin adományát, sőt a déli görög területek kivételével az egész félszigetet meghódította. E hódításra támaszkodva vonult a Rajnán keresztül a pogány szászok ellen és hadjáratait mindaddig folytatta, míg Widukind szász főnök másfél évtizedes küzdelem után 785-ben meg nem keresztelkedett.

Károly birodalma így közel egész Nyugatot egyesítette és 800. dec. 25-dikén Rómában a pápától császárrá koronáztatta magát, mi a nyugatrómai császárság megújítását jelentette.

A nyugati császárság felújítása viszont Kelet féltékenységét váltotta ki, de a 812-diki aacheni szerződésben a két császárság egyezségre lépett és a görögök Velencét és Isztriát is a frankoknak engedték át, kik ezzel a Duna—Adria vonaláig megszerezték a hegemóniát.

173. §. Nagy Károly fia és utóda, Jámbor Lajos (814—40) a birodalmat már 817-ben fiai között osztotta fel, az osztozkodás azonban állandó polgárháborút eredményezett és a 843-diki verduni egyezmény a felosztást akként véglegesítette, hogy a legifjabb Károly (Kopasz Károly, 843—77) Nyugat Frankoniát (a mai Franciaországot) örökölte, Lajos (Német Lajos 843—76) Kelet Frankoniát kapta meg, a legidősb Lothárnak pedig Aachen és Róma székvárosokkal a császári cím jutott osztályrészül (843—55). Fia, II. Lajos császár (855—75) már csak Itáliát örökölte, mert Lothar északi birtokát, az Alpoktól az Északi tengerig terjedő *Lotharingiát* a 870-diki merseni egyezményben Kopasz Károly és Német Lajos egymás között osztották meg. A merseni egyezmény egyszersmind a nyugati és keleti frankok elválásának, a francia és német nemzetek megalakulásának éve is.

Mikor II. Lajos császár elhalt, Kopasz Károly átkelt az Alpokon és VIII. János pápától császárrá koronáztatta magát, de Kelet Frankonia ellen intézett támadása 876-ban az andernachi vereséggel ért véget és utódai már sem a császári címet, sem a hegemoniát nem örökölték. Mikor 911-ben Gyermek Lajosban a német ág kihalt, III. Együgyű Károly nyugati frank király Lotharingiát ismét megszállotta, de fia, IV. Lajos 925-ben elvesztette. Unokájában, V. Semmittevő Lajosban 987-ben a Karolingok nyugati ága is kihalt.

174. §. *Irodalom.* A forrásokat közölte *Mühlbacher E.:* Regesta Imperi. I. Die Regesten des Kaiserreichs unter den Karolingern, 715—918. II. kiadás. Innsbruck, 1899—1908 és a Diplomata Karolinorum. Die Urkunden der Karolinger. I. kötet. 751—814. Mon. Germ. Hist. Hannover, 1906. — Krónikát adtak *Eginhard* (Einhard) megh. 840: Vita Karoli Magni. Mon. Germ. Hist. Leipzig, 1905, magyar kiadás, Budapest, 1901 és *Flodoard* (894—966) rheimsi kanonok: Annales. Modern kiadását adta *Lauer Ph.:* Les Annales de Flodoard. Paris, 1905.

175. §. Nagy Károly életét megírta *Hodgkin Th.:* Charles the Great. II. kiadás. London, 1908 és *Kampers F.:* Karl der Grosse. Mainz, 1910.

176. §. Kelet Frankonia történetét *Dümmler E.* állította össze: Geschichte des Ostfränkischen Reichs. 2 kötet. Berlin, 1862—65. II. kiadás 3 kötetben, Leipzig, 1887—88.

A helyi szuverénitások.

177. §. A birodalmi kormány gyengülése a helyi alakulatok függetlenségre törekvését mozdította elő. Igy a Párist magában foglaló *Francia* grófjai már a IX. század közepe óta hovatovább nagyobb függetlenségre tettek szert és mikor Capet Hugó párisi grófot 987-ben Noyonban királlyá kenték fel, a Kapeting dinasztia vezetésével megszületett a mai Franciaország.

Ugyanakkor az északi partvidéken skandináv hajósok (*normann* = *Nordmann*, északi ember) telepedtek meg és alkottak fejedelemséget Normandiában, mely azonban erős francia befolyás alatt csakhamar ellatinosodott.

Délen a Pyreneusokban szervezkedő latingóth elemek először a Galliával szomszédos Galliciában alapitottak fejedelemséget és amint a moszlim arabok (mórok) ellen harcolva előre jutottak, egymás után alakult meg Asturia, délre Leon, és ettől délre Castilia, nyugatra Navarra, keleten Aragonia királyságok, a keleti partokon Barcelona grófság és Catalonia tartomány, az atlanti partokon pedig Portugália grófság.

Itáliában a görög—longobard uralom megszünte után helyi fejedelemségek alakultak. Északon Savoia grófság, keleten a velencei, középen a római *ducatusok*, arisztokratikus köztársaságok voltak a legfontosabbak.

Németország.

178. §. Kelet Frankonia Gyermek Lajos halálakor, 911-ben Konrád frank herceg személyében nemzeti királyt kapott, ki halálos ágyán a vérbeli német szászok hercegét, Híres Ottó fiát, Madarász Henriket ajánlotta, utódául (918—36). Henrik megérdemelte a beléje helyezett bizalmat, mert 925-ben Lotharingiát visszaszerezte és hatalmának elismerését keresve, Rómába készülődésekor érte a halál. Csak fia, I. Ottó, a Nagy (936—

73) jutott el az örök városba, hol 962. febr. 2-án császárrá koronáztatta magát és ezzel a túlsúlyt Németország részére szerezte meg. Igy jött létre a *Német Római Szent Birodalom.*

Fia és utóda, II. Ottó (973—83) nyugaton már a Montmartre magaslatig előnyomult, keleten pedig a byzantin császársággal keresett kapcsolatot, Theophano görög hercegnőt vette nőül és a görögök ellen küzdve halt el. Kis fia, III. Ottó, (983—1002) atyja művét folytatva, tovább vitte a harcot Délitália birtokáért, de anyja hozományát ő sem tudta megszerezni és 22 éves korában Róma falai előtt bevégezte életét, melyben világbirodalomról álmodozott.

A nyomába lépő Henrik bajor herceg, Madarász Henrik dédunokája (II. Henrik 1002—24) már megelégedett Róma védelmével, fia, III. Henrik (1024—56) pedig azzal, hogy német püspökeit ültette a pápai trónra. Ez idegen befolyás ellen azonban az egyházban erős ellenmozgalom keletkezett, mely a világi befolyás, az egyházi méltóságoknak áruba való bocsátása (*simonia*) ellen és a papi nőtlenség (*coelibatus*) mellett foglalt állást. A mozgalom Cluny francia bencés kolostorból indult ki és Hildebrand biborosban találta meg legerősebb harcosát, ki mikor VII. Gergely révén a pápai trónra került (1073—85), IV. Henrik császárt (1056—1006) maga elé idézte. A császár 1077-ben a hófödte Alpokon át Canossába utazott és vezeklőruhában engesztelte meg a pápát. Mikor azonban 1080—ban újból kiátkozták, német csapatai élén jelent meg, III. Kelemen pápa személyében ellenpápát emelt a trónra és 1084-ben vele koronáztatta meg magát Rómában, honnan VII. Gergely Salernóba menekült és számüzetésben halt el

179 §. *Irodalom. Flodoard* évkönyvei mellett (144. §.) fontos *Liutprand* cremonai püspök (megh. 972).: Antapodosis (950-ig) és ennek folytatása: De rebus gestis Ottonis Magni imperatoris (964-ig), kiadta *Pertz:* Mon. Germ. Hist. Hannover 1877, magyarul *Gombos Albin* id. m. VI—VII. kötetek. Budapest 1909.

180. §. Összefoglaló művet adott *Manitius M.:* Deutsche Geschichte, 911—1125. Stuttgart 1889.

Anglia.

181. §. A hét angolszász királyságot Egbert wessexi király (802—39) 829-ben egyesítette, unokájának, Nagy Alfrédnak (871—901) és az ő utódainak azonban kemény küzdelmet kellett folytatniok a dánokkal, kiket Szent Briccius éjjelén, 1002. dec. 2-án egész Angliában lemészároltak. A vérfürdő a dánok támadását vonta maga után és a dán uralom alól csak Hitvalló Eduárd szabadította meg az országot, de a meggyengült ország az 1066-iki hastingsi csatában Hódító Vilmos normandiai herceg birtokába került.

Anglia ettől kezdve a valóságban Normandiától függött és a szászok birtokait a francia normannok foglalták el. Az új birtokosság összeírását a *Domesday Book* őrizte meg.

182. §. *Irodalom.* A források között legfontosabb Szász Krónikát kiadta *Thorpe* 2 kötetben, London 1861 és *Plummer* 2 kötetben, Oxford 1892—99.

183. §. Összefoglaló művet adott *Freeman E. A.* professzor: The History of the Norman Conquest of England. 6 kötet. Oxford 1867—79 és több kiadásban.

Skandinávia.

184. §. A távolabbi északon a X. század folyamán három germán állam alakult: Dánia, melynek fejedelmei, Sweyn és Nagy Knut Angliát is meghódították; a *viking* (normann) hajósok hazája, Norvégia, mely I. Olaf király idejében (998—1000) Rómához csatlakozott és végül Svédország, melyet I. Olaf király (megh. 1021) térítettmeg.

A skandináv normannok messze földeken alapítottak telepeket és a dán-német partok mentén így jutottak el Normandiába és Sziciliába, keleten az orosz síkságra, nyugaton Izland szigetére és Amerika északi partjaira.

A szláv berendezkedés.

185. §. A német területek keleti határvonalán szláv fejedelemségek alakultak. Ilyen volt Szvatopluk morvaszláv birodalma (870—95), mely a mórva-pannoniai területeken állott fenn;

a Przemyslida Szent Vencel (megh. 935) és I. Boleszláv (935—77) cseh és Nagy Boleszláv (992—1025) lengyel királysága, melyek időnkint Németországtól kerültek függésbe és végül Oroszország, hol Rurik normann vezér germánjai, a *varégek* alapítottak fejedelemséget, melyek a szláv lakosságon uralkodtak. Idővel azonban a *varégek* elszlávosodtak és a görög szomszédság révén a latin helyett a görög egyházhoz csatlakozva, görög-szláv közösség alakult ki, mely a byzantin császárvárost, Konstantinápolyt (oroszul *Carigrad* = császárváros) tekintette vágyai céljának.

A horvátok és szerbek az adriai partok mentén telepedtek meg; a partmenti horvátok és szerbek a római, a belső vidék lakosai a görög egyházhoz csatlakoztak.

A turáni berendezkedés.

186. §. A berendezkedés élén a bolgárok haladtak, kik az orosz földről az Aldunán keresztülhaladva byzantin területen alapítottak *khánságot*, melynek élén Boris khán (852—88) 864-ben a görög egyházba lépett, majd trónjáról lemondva, kolostorba vonult (Szent Boris, megh. 907.)

187. §. A bolgárok nyomában évszázadokon át vándor turáni törzsek éltek az aldunai síkságon, melyek közül a magyarok 895-ben Árpád vezérlete alatt a Kárpátokon átkelve a Duna-Tisza medencéjét szállották meg. Onnan a hunnok példájára félszázadon át nyugat felé kalandoztak (kalandozások). Csak a X. század végén vették fel a békés érintkezést a Német Birodalommal és nyitották tak utat az olasz térítőknek, akik őket a római egyházba vonták. Vajk fejedelem István nevet és II. Szylveszter pápától 1001-ben királyi koronát kapott, országát pedig frank mintára rendezte be.

Egyetlen fiának, Szent Imre hercegnek halála trónviszályokhoz vezetett, melyek során III. Henrik császár magának igényelte a királyságot, de a sikertelen hódító hadjáratok után az 1058-diki békeszerződésben kénytelen volt az ország függetlenségét elismerni, melyet IV. Henrik hadjáratai és vejének, Salamon királynak gyöngesége sem szüntettek meg. Szent László király idejében

(1074—95) a királyság belső rendje annyira megszilárdult, hogy 1091-ben a dráva-szávaközi Szlavoniát is meghódította.

188. §. *Irodalom.* Magyarország történetéhez forrásokat közöltek *Pauler és Szilágyi :* A magyar honfoglalás kútfői. Budapest, 1900 és *Wenzel G. :* Árpádkori új okmánytár. 12 kötet. Budapest, 1860—74.

189. §. Feldolgozást adott *Pauler Gyula :* A magyar nemzet története Szent Istvánig. Budapest, 1900 és id. m. 130. §. V. ö. *Csánki M. :* Árpád és az Árpádok. Budapest, 1907.

A Keletrómai Birodalom.

190. §. A balti partoktól lengyel és magyar területeken átfutó vonal Európát két részre osztotta, melytől nyugatra Róma latin, keletre Konstantinápoly görög egyháza uralkodott (keleti nagy egyházszakadás a X. században). A túlsúly a szervezettebb nyugatot illette meg, mely a Balkán félszigetre, byzantin területre is kiterjesztette befolyását. Mivel a betelepült idegenek a helyzetet még súlyosabbá tették, a görögök a bolgár cárságot kettészakították és a keleti részt Joannes császár 971-ben, a nyugatit II. Basileios (*Boulgaroktonos* Bolgárölő, 978—1025) 1014-ben bekebelezte.

A birodalom egyébként teljesen elgörögösödött és görögségét féltve szakított a latin egyházzal (1054), miáltal a keresztény egyház és az egész európai társadalom ketté oszlottak.

191. §. *Irodalom.* Ide vonatkozik *Bury* professzor műve : A history of the Eastern Roman Empire, 852—66. London, 1913, a későbbi korszakra pedig a francia *Schlumberger G. :* L'épopée byzantine. 4 kötet. Páris, 1890—1905.

A hűbériség.

192. §. A római egyházhoz tartozó Nyugat- és Középeurópa egyetlen társadalmi közösséget alkotott, melynek közös rendjében (*Christiana Respublica*) a legfőbb rendelkezés egyházi ügyekben, de részben politikaiakban is a pápaságot illette meg. Világi ügyekben ugyanezt igényelték a régi római császárok utódai, a frank-római és német-római

császárok is, de hatalmuk végül is német és olasz területekre szorítkozott és az európai közösség csak társadalmi téren maradt meg. E közösség alapját a földbirtok képezte, mely nyugaton a fejedelmi hatalmat képviselő grófnak (*comes*), Magyarországon egyedül a királynak alávetett, közvetlen birtok volt; ennek alapján nyugaton a függésnek egész láncolata állott elő, melyben a fölötte állónak mindenki hűbérese (*vasallus*), az alatta állónak pedig hűbérura (*senior*) volt, a birtok pedig az ősi megtelepülők szabad birtokából (*allodium*) az adományozás folytán hűbérbirtokká (*beneficium, feudum*) alakult át.

193. §. *Irodalom.* A középkori társadalomnak és a hűbériségnek legjobb ismertetését adta *Taylor H. O.:* The mediaeval mind. 2 kötet. London, 1911. A korszakra vonatkozik *Dopsch Alfonz:* Wirschaftliche und soziale Grundlagen der europäischer Kulturentwicklung. 2 kötet. Wien 1918—20. II. kiadás 1923. és Die Wirtschaftsentwicklung der Karolingerzeit vornehmlich in Deutschland. 2 kötet. Weimar 1913. II. kiadás 1922.

Az Iszlám.

194. §. Az a nagyhatalom, melyet az arab *khalifátus* a korai középkorban képviselt, a VIII. században területenként eltagolódva darabokra tört. Az *Ommajádoknak*, kik Ali után a *khalifátust* átvették, az *Abbaszidák* vetettek véget, kiknek feje, Abul Abbasz a 750-diki moszuli csatában a hatalmat magához ragadta. Csak Abdur Ráhmán tudott Északafrikán át spanyol földre jutni, hol 929-ben Cordobában külön khalifátust alapított. Ezzel a moszlim hatalom a Kaspi-tótól a Pyreneusokig elzárta Európát az ázsiai és afrikai összeköttetéstől. A Balkán félsziget és Szicilia sziget megszerzése azonban nem járt sikerrel.

Művelődés.

195. §. A műveltség és művelődés terén első sorban a latin nyelv és irodalom lendületéről kell számot adnunk, mely Nagy Károly udvarához fűződik, ki az angolszász tudós Alcuint (735—804), a longobard Paulus diaconus és Eginhard történet-

írókat maga köré gyüjtötte és a latin kultura ujjászületését (*renaissance*) indította meg.

Ugyanakkor a germán nyelvek irodalmi használatáról is vannak emlékeink.

A görög nyelv teljes érvényre jutott a Kelet-római Birodalomban, hol VII. Konstantinos császár nevéhez több történelmi munka megírása fűződik.

196. §. Ugyanakkor azonban erős keleti hatás kezd érvényre jutni és arab-persa behatás alatt alakul ki a bizánci művészet.

Összehasonlíthatlanul gazdagabb a korabeli arab irodalom és pedig első sorban a történetírás, melynek csupán a XIX. században kiadott emlékei egész könyvtárt tesznek ki. Magas fokra emelkedtek a bölcselettudomány és a természettudományok is, valamint a művészet, mely a művészet történetének egyik legfontosabb fejezetét képezi.

XXIX. A keresztes hadjáratok 1095—1210.

A keresztes hadjáratok.

197. §. A római-latin államrend túlsúlya hozta magával, hogy amikor a görögök az arab hódítás ellen Nyugattól kértek védelmet, annak érdekében lelkes csapatok keltek útra, hogy a Szentföldet, hol Jézus Krisztus élt és sírja volt, visszafoglalják.

Az első hadmenetben franciák és normannok vettek részt, élükön Bouillon Gottfrieddel, kik II. Orbán pápa 1095-diki clermonti beszédén lelkesülve (*Diex le volt* = az Isten akarja) Konstantinápolyon át vonultak és 1099 jul. 15-dikén sikerült Jeruzsálemet elfoglalniok. Ott jött létre azután a jeruzsálemi királyság is, mely byzantin államterületen római-latin hűbérállamként helyezkedett el. A latin-görög ellentét és az arab területeken előnyomuló törökök támadásai azonban új mentővállalatokat tettek szükségessé. Igy indult meg 1147-ben, clairvauxi Szent Bernát ciszterci szerzetes buzgalma folytán a II. keresztes hadjárat, melyben VII. Lajos francia király és III. Konrád német császár szintén magyar földön át vonult Jeruzsálembe, és a III., melyet Jeruzsálem elestének (169. §.) hírére Barbarossa **Frigyes** német császár szárazföldön II. Fülöp francia és III. Oroszlán-

szívű Richárd angol királyok a tengeren vezettek Ázsiába, de Jeruzsálemet nem sikerült visszahódítaniok.

A IV. keresztes hadjárat (1204) színhelye már nem Ázsia, hanem a byzantin császárság volt (205. §.)

Az V-iket (1218—21) Brienne János Egyptomba vezette, a VI-ikat (1228—29) II. Frigyes német császár Jeruzsálembe, melyet rövid időre ismét biztosított (1229—44), de mely azután 1244-ben végkép elveszett; Szent Lajos francia király a VII-diket (1249—54) Afrikában.

198. §. *Irodalom.* — Az I. keresztes hadjárat történetét egy normann résztvevő írta meg *Gesta Francorum* cím alatt, azonkivül *agilesi Raymund:* Historia Francorum qui ceperunt Jerusalem és *chartresi Fulcher:* Historia Hierosolymitana.— A II. történetét *deuili Odo:* De profectione Ludovici VII. regis Francorum in Orientem. — A III. történetét *osztrák Ansbert:* De expeditione Friderici Imperatoris. — A forrásokat közzétette *Michaud Ferenc József:* (1767—1839) francia történetiró: Bibliothèque des croisades, Páris 1829. és a Recueil des historiens des croisades. Paris 1841 és köv. Az I. keresztes hadjárat okleveleit közölte *Hagenmayer H.:* Epistolae et chartae ad historiam belli sacri spectantes, 1088—1100 Innsbruck 1901.

199. §. A keresztes háborúk összefoglaló történetét adták *Michaud F. J.:* Histoire des croisades. 3 kötet. Paris 1811—17, IX. kiadás 6 kötetben. Paris 1856. és *Röhricht R.:* Geschichte der Kreuzzüge. Innsbruck 1898. — Az I. keresztes háboruét v. ö.: Geschichte des ersten Kreuzzuges. Innsbruck 1901.

200. §. A latin alakulások történetét v. ö.: Geschichte des Königreichs Jerusalem, 1100—1291. Innsbruck 1898. és *Stevenson B. J.:* The Crusaders in the East. Cambridge 1907.

Az európai államrendszer.

201. §. A korabeli francia uralkodók hűbéreseikkel állottak harcban és csak VI. és VII Lajos királyok (1108—37) és (1137—80) tudták diadalra segíteni a királyság ügyét. Azáltal, hogy Normandiát engedelmességre szorították, a való-

ságban Anglia sorsa is Franciaországtól függött és így nyugaton francia túlsúly bontotta ki szárnyait. Ugyanakkor a királyság pénzügyeit a flandriai származású Suger saint-denisi apát tartotta gondos rendben.

Súlyos bonyodalmak magvát rejtegette tehát az, hogy Hódító Vilmos unokájának I., Tudós Henriknek fiúutóda nem maradván, leányát Matildot, V. Henrik német császár özvegyét tette örökösévé, ki 1129-ben Anjou és Maine grófságok örököséhez, Plantagenet Gottfriedhoz ment nőül és kinek fia, Plantagenet Henrik 1154-ben Anglia trónjára került. Mikor a Szentföldről hazatérő VII. Lajos francia király nejét 1152-ben eltaszította, Eleonora királyné II. Henrik angol királyhoz ment nőül és szülőhazáját, Aquitániát is angol birtokká tette. Franciaország tehát, mely a korszak elején Anglia hűbérura volt, rövidesen az angol hűbérbirtokok egész sorából állott, melyek a francia birtokokat jóval felülmulták. A mérkőzést II. Fülöp király (1180—1223) vezette be, ki a trónra lépő Oroszlánszívü Richárd angol királyt 1189-ben Normandia fejében hűségesküre birta.

E nagy siker okát abban kell keresnünk, hogy II. Henrik angol király (1154—89) a királyi előjogokért vívott küzdelmében szembekerült az angol egyházzal, és mikor emberei Becket Tamás primást az oltár lépcsőin meggyilkolták, Rómával is, mi általános zavart eredményezett. Fiai a francia király szövetségében ellene, majd egymás ellen fogtak fegyvert és mikor Richárd király a Szentföldre utazott, fia, János herceg magának szerezte meg a trónt (1199—1216). II. Fülöp a gyönge királytól francia hűbéreinek átadását követelte és mint hűbéresét a párisi hűbéri törvényszék (*parlement*) elé szólította. János király sereggel jött, de menekülve hagyta el Franciaországot, birtokait pedig II. Fülöp csapatai szállották meg.

202. §. Az ibériai félszigeten állandó harc folyt a keresztény államok és az arabok között, kik lépésről-lépésre tért veszítettek, közben azonban egymás között is állandó volt a harc és a trónviszályok egymást követték.

203. §. V. Henrik német császár az 1122-iki *wormsi konkordátumban* a pápának engedte át az

egyházi méltóságok adományozásának (*investitura*) jogát, mi voltaképen Róma diadalát jelentette, A hosszú harcnak, melyet a pápa és a császár egy évszázad óta vívtak, ezzel végeszakadt. V. Henrik halálakor kihalt a Sali ház (1024—1125) és a császári koronát a szász Lothár szerezte meg, de akkor már a Hohenstauf család vitatta és Lothár nagy ellenségének, Frigyesnek öccse, Konrád 1137-ben meg is kapta (III. Konrád 1137—52). Bátyjának fia, Frigyes (*Barbarossa* = Rőtszakállu, 1152—90), politikája súlyát Itáliába helyezte át, hol a délitáliai normannok országukat 1130-ban királyság rangjára emelték és Rómát is befolyásolni törekedtek. Mivel ugyanakkor a római nemesség élén bresciai Arnoldus igényelte a hatalmat, a pápa Németországtól kért segítséget. Frigyes császár 1154-ben maga kelt át az Alpokon, Arnoldust lefejeztette és holttestét a Tiberisbe dobatta, mögötte azonban a lombardiai városok a pápa vezetése alatt ellene szövetkeztek (*Societas Lombardiae*). A szövetség Velencétől és a görögöktől támogatva, 1177-ben Legnano mellett teljes diadalt aratott a német sereg fölött, Frigyes császár pedig a velencei szerződésben kibékült III. Sándor pápával.

Halála után a császári ház hatalma emelkedni látszott, sőt Barbarossa fia, VI. Henrik császár, (1190—97) Konstancia normann hercegnő kezével Sziciliát is megszerezte és 1194-ben birtokba vette, de váratlan halála után a korona hét éves fiára szállott, kinek gyámjává III. Incze pápát jelölte ki.

Míg a gyermek Itáliában maradt, addig a németek 1198-ban Hohenstauf Fülöp és Welf Ottó személyében két királyt választottak, kik közül az előbbi 1208-ban gyilkos merényletnek esett áldozatul. Ezzel a Hohenstauf ház hatalma is hanyatlásnak indult.

204. §. Magyarország a korszak elején tovább haladt azon az úton, melyre Szent László szlavoniai foglalása vitte és Kálmán király (1095—1116) 1152-ben az adriamenti Dalmáciát hódította meg. Az új foglalás azonban velencei háborut vont maga után, miáltal 1125-ben Zara kivételével Dalmácia birtokába került.

Ugyanakkor a trónöröklés rendjének határozatlan volta miatt Szent László vejével, Joannes görög császárral tört ki az ellenségeskedés, mely csak Joannes fia, Mánuel császár halálakor, 1180-ban ért véget, mikor III. Béla király (1173—96) az országot minden idegen befolyástól függetlenítette és Dalmáciát visszaszerezte.

205. §. A Keletrómai Birodalom a korszak folyamán a Kommenos császárok képességei folytán kiheverte régi bajait. I. Alexios császár (1081—1118) Velencével szövetkezett, fia, II. Joannes (*Kalojoannes* 1118—43) már Ázsiában hadakozott, az ő és Piroska magyar hercegnő fia, Manuel császár (1143—80) pedig a német császári trónt akarta megszerezni, segítette a lombardiai városokat, országából pedig kiűzte a velenceieket. Halála után azonban polgárháború tört ki, melyben a velenceiek bosszúból 1204-ben a Szentföld helyett Konstantinápoly elfoglalására vezették a kereszteseket és így jött létre a *latin császárság* (1204—61), melynek székvárosa Konstantinápoly, császára pedig a kereszteseket vezérlő Balduin flandriai gróf volt, míg birtokait a görög partokon és szigeteken alapított latin hűbéres államok alkották.

206. §. *Irodalom.* A latin alakulások történetét megírták *Gerland E.* : Geschichte der Frankenherrschaft in Griechenland. I. kötet. 1204—16. Hamburg 1905 és *Miller W.* : The Latins in the Levant 1204—1566. Cambridge, 1566.

207. §. A német történelemhez a főforrás *Ottó* freisingi püspök (megh. 1158) két műve : Historia de duabus civitatibus (1146-ig, folytatása 1209-ig) és Gesta Friderici I. Imperatoris (folytatása 1160-ig), kiadta *Wilmans R.* Mon. Germ. Hist. *Waitz.* Hannover, 1884 és *Hofmeister A.* Hannover és Leipzig 1912, magyarul *Gombos Albin* id. m. XII—XIII. és XV—XVI. Budapest, 1912—13.

208. §. A Hohenstaufok történetét megírták *Jastrow és Winter* : Deutsche Geschichte im Zeitalter der Hohenstaufen. 2 kötet. Berlin, 1893—1901 és *Raumer F.* : Geschichte der Hohenstaufer und ihrer Zeit. 6 kötet Leipzig, 1823—25. V. kiadás. 1878.

Az Iszlám.

209. §. Az arab *khalifátus* bomlása (194. §.) a megoszlás után tovább tartott és inkább a helyi alakulatok indultak virágzásnak. Így szerezte meg a vezetést a szeldsuk-török Nur ed din damaszkuszi szultán (1146—74), kinek fia, Salah ed din (Saladin 1174—93) 1171-ben Egyptom és 1189-ben Jeruzsálem elfoglalásával világbirodalmat alapított.

210. §. *Irodalom.* Saladin életét megírta *Lone-Poole S.*: Saladin and the fall of the Kingdom of Jerusalem. London, 1898.

Művelődés.

211. §. A korszak műveltségét az európai társadalom faji elkülönülésével kell kezdenünk. Bár Nyugat- és Középeurópa bevándorló népei germánok voltak, ott, ahol a latin uralom gyökeret vert, latinos (*román*) nyelvek és irodalmak alakultak. Ilyen volt első sorban a francia nyelv (*lingua francisca*, franc. *langue française*), melynek a korszakban már bőséges irodalma volt; a provenszál nyelv déli Franciaországban az Alpoktól az Atlanti partokig, melynek költészete a korszakban jutott teljes virágzásra (*troubadourok*); a catalán, castiliai (*spanyol*) és portugál nyelvek. A germán irodalmi termelés később vette kezdetét.

Művészet terén az addig divatos román kerek ívelést a csúcsíves (gothikus) stil váltja fel és ebben a korszakban épültek Nyugateurópa csodálatos góth templomai és apátságai.

212. §. Társadalmi téren a feudális korszak fénykorában a lovagság intézménye (lat. *caballerus*, franc. *chevalier*) született meg, mely a nemesség virágát egyesítette. Legfontosabbak voltak: a *johanniták*, a *templomosok*, a *német lovagrend*, végül a spanyol és portugál lovagrendek.

XXX. A germán rendi visszahatás 1210—1250.

213. §. A keresztes hadjáratok a római-latin harcias osztályának teljes kimerülését eredményezték és európaszerte igen erős visszahatást váltottak ki.

A dúsgazdag, birtokos szerzetes rendek (bencések, ciszterciták és prémontreiek) helyett, melyek

megerősített várakban, monostorokban (*monasterium*) éltek, szegény rendek alakultak (ferencesek és dominikánusok), kik elzárt városi házakban, kolostorokban (*claustrum*) laktak és a nép közé vegyültek.

A város egyébként is falakkal vette körül magát, szabadságokkal gazdagodott és hűbérurától magához vette az igazgatást; a polgárság jogokban és hatalomban a birtokos osztállyal hova-tovább egyenlő alapra helyezkedett.

214. §. Amíg II. Frigyes császár pápai gyámja keze alól kikerült és haláláig Róma ellen folytatott meddő harcot, addig Németország fejedelmi családai szintén kivonták magukat a császári rendelkezés alól, városai pedig vidékenként egymás védelmére szövetkeztek.

Így hatalmasodtak el a Welf, Wittelsbach és Babenberg házak Braunschweigban, Bajorországban és Ausztriában; így nyertek szabadalomleveleket a császártól Uri, Schwyz és Unterwalden svájci kerületek és így lettek az államban államokká a *porosz lovagrend* és a *Hansa* szövetség.

215. §. Ugyanakkor Franciaországban II. Fülöp király (1180—1223) az angol befolyást irtotta ki és az 1215-diki bouvinesi csatában visszaverte az immár Földnélküli János angol király partraszállt csapatait. Most az angol rendek is felvonultak gyönge királyuk ellen és még 1215-ben kicsikarták a *Magna Charta* kiváltságlevelet, mely a rendek jogait pontokba foglalta és őket sérelem esetén a király elleni fellépésre is feljogosította.

216. §. Ugyanez volt a helyzet II. Endre király idejében (1205—35) Magyarországon is, hol a rendek az 1222-iki *Aranybullában* nyertek jogokat, azzal a különbséggel, hogy a *Magna Charta* szerződés, az *Aranybulla* pedig törvény alakjában adatott ki.

217. §. A visszahatás idején új befolyások voltak észlelhetők.

Egyik a szlávok előnyomulása volt, kiknek élén a csehek az 1246-ban kihalt Babenbergek osztrák birtokai felé nyujtották kezüket; másik a latin császárság elgyengülése és Jeruzsálem végleges elveszítése (1244), az ázsiai görögség újraszervezkedése a latinok ellen, végül a mongol nép-

vándorlás, mely Dsingiz khán idejében(megh 1229) 1213-ban Khina, 1219-ben Turkesztán, 1222-ben Európa ellen indította csapatait, hol Batu khán erejével szemben 1240-ben a kievi orosz fejedelemséget szállotta meg; 1241-ben a muhi pusztán a magyar, a szléziai mezőkön a lengyel-német haderők a csatatéren vesztek.

218. §. A germán visszahatás érezhető volt az irodalomban is. A német irodalom a virágzás magas fokára emelkedett. Ekkor írta dalait a tiroli Walther von der Vogelweide (megh. 1230) és a Parzival eposzt a frank Wolfram von Eschenbach (1170—1220) és ekkor jött létre a *Nibelungenlied.*

219. §. *Irodalom.* II. Frigyes császár életét megírták *Allstown L.:* Stupor Mundi. The life and times of Frederick II. Leipzig 1912. *Biehringer F. J.:* Kaiser Friedrich II. Berlin 1912. *Schirrmacher F.:* Kaiser Friedrich II. 4 kötet. Göttingen 1859—65. *Winkelmann E.:* Kaiser Friedrich II. 2 kötet. Leipzig 1889—97.

III. Incze pápa életét *Luchaire Achilles* (1846—1908) francia professzor: Innocent III. 6 kötet. Paris 1904—8)

220. §. A nagy szabadságleveleket ismertették *Ferdinandy G.:* Az aranybulla. Budapest 1899. *Hantos E.:* The Magna Charta of the English and of the Hungarian Constitution. London 1905. *Karácsonyi J.:* Az aranybulla keletkezése és első sorsa. Budapest 1899.

XXXI. Az Angevinek 1250—1370.

Franciaország.

221. §. A latin államok rövidesen visszanyerték régi befolyásukat, melyet a Kapetingok siettek távoli országokra kiterjeszteni.

III. Merész Fülöp francia király (*le Hardi*, 1770—85) 1271-ben az angol Poitou, 1279-ben Provence birtokával növelte, fia, IV. Szép Fülöp (*le Bel*, 1285—1314) a Pyreneusokig terjesztette ki a francia határokat, 1292-ben pedig Lyont szerezte meg. Azután Flandriába irányította csapatait, de a brüggei francia helyőrséget a flamandok 1302-ben lemészárolták (*flamand vecsernye*), a francia lovasságot Courtrai mellett megsemmisítették

és a maastrichti templomot a zsákmányolt sarkantyúk ezreivel díszítették fel. A király most VIII. Bonifác pápa (1294—1303) ellen fordult, ki 1296-iki *Clericis laicos* és 1302-iki *Unam sanctam* bulláiban az egyházi személyek adómentességét és a pápa korlátlan felsőségének elismerését követelte. Megbízásából Nogaret Vilmos kancellár sietett Itáliába, hol VIII. Bonifácot foglyul ejtette és a Vatikánba zárva halt el, az V. Kelemen néven trónra emelt bordeauxi érsek pedig Franciaországba költözködött és 1908-ban Avignonban rendezte be udvarát (avignoni fogság). A király megbízásából maga emelt vádat a templomos lovagok ellen, kiknek birtokára Fülöp király vágyott és 1314-ben Molay nagymestert társaival együtt megégették.

György utódaiban kihalt a Kapetingok idősebb ága és III. Fülöp második fia, Valois Károly foglalta el a trónt (VI. Fülöp 1328—50), ki Aquitánia miatt Angliával került háborúba. 1340-ben a flandriai Sluys mellett a tengeren, 1346-ban a Somme partján fekvő Crécy mellett a szárazföldön teljes vereséget szenvedett az angol gyalogságtól. Fia és utóda, Jó János király (1350—64) 1356-ban Maupertuis mellett másodszor is elvesztette a döntő csatát, angol fogságba került és Londonba szállították; a beállott zavarban Károly trónörökös (*dauphin*) csak nehezen tudta életét megmenteni és a gúnyosan Jakabnak (*Jacques Bonhomme*) nevezett párisi csőcselék (innen *jacquerie*) elől menekülve az 1360-ban Brétignyben kötött békeszerződésnek Calaist és Aquitaniát Angliának engedte át. Ez volt a kezdete a száz éves angol-francia háborúnak.

Itália.

222. §. Nagyobb siker kísérte VIII. Lajos király ifjabb fiát, Károly anjoui grófot, kit a francia IV. Kelemen pápa (1265—68) az itáliai német befolyás leküzdése végett Szicilia trónjára hívott meg. Anjou Károly a provencei nemesség élén H. Frigyes törvénytelen fia, Manfréd király ellen vonult, ki az 1266-iki beneventói csatában életét vesztette. Hasonló sors várt a 16 éves Konradin hercegre is, ki az 1268-iki tagliacozzói csata után Károly fogságába került és Nápoly piacán vérpa-

don végezte életét. Vele kihaltak a Hohenstaufok és a félsziget angevin befolyás alá került.

A császárokhoz hű pártok, a *ghibellinek*, elkeseredett küzdelemre keltek a franciabarát *guelfek* ellen, de míg északon a császárok eljövetelébe helyezett reményeik nem váltak be, addig délen 1882-ben a palermói franciákat lemészárolták (*sziciliai vecsernye*), Manfréd veje, Péter aragoniai király a spanyol flotta élén Palermó elé vonult és királlyá koronáztatta magát, sőt maga Károly trónörökös is spanyol fogságba került és csak jóval, bánatában elhalt atyja halála után, 1288-ban nyerte vissza szabadságát (II. Károly 1285—1309). Szicilia ettől kezdve hosszú időre ismét elszakadt Itáliától.

Magyarország.

223. §. Mióta Anjou Károly 1269-ben fia, Károly trónörökös részére István magyar herceg, a későbbi V. István király leányát, Mária hercegnőt megszerezte, a nápolyi Anjouk a magyar trónnak is várományosaivá lettek és 1301-ben II. Károly király unokája, Károly Róbert magyar földre lépett. Az országnak és a koronának azonban csak hosszú küzdelem után, 1308-ban jutott birtokába. Mivel 1328-ban Károly calabriai hercegben a nápolyi ház idősebb (királyi) fiága kihalt, nagyatyja, Róbert király halála esetére a maga fiát, Endrét akarta trónra ültetni és így az Anjouk most Magyarországból keresték Nápoly biztosítását. Szép Janka nápolyi királynő (1342—81) azonban férjét 1345-ben megölette. Károly Róbert fia, Nagy Lajos magyar király (1342—82) két izben vonult Nápoly ellen, mely mindkét izben magyar kézbe került, de VI. Kelemen pápa 1351-ben a nápolyi és magyar koronák kettéválasztása mellett döntött, mi a további zavaroknak véget vetett.

Keletrómai Birodalom.

224. §. A magyar Anjouk ettől kezdve figyelmüket a Balkán félsziget felé fordították, hol a görögök 1261-ben Konstantinápolyt visszavették ugyan, de hatalmuk hova-tovább csak Thrákiára és Makedoniára szorítkozott.

Anjou Károly az 1267-diki viterbói szerződésben a bizánci császári címet magának szerezte meg és 1268-ban Korfut és Durazzót foglalta el, de konstantinápolyi hadjáratát fel kellett adnia.

Helyette a magyar Anjouk vették fel a harcot egyelőre Velencével, mely az 1358-diki zárai békében Dalmáciát visszatérítette, sőt az 1381-diki turini békében az albán partokig terjedő egész terület magyar kézbe került. Mivel Dalmácia sorsa Boszniától függött, Nagy Lajos István bán leányát, Erzsébet hercegnőt vette nőül és ezzel maga mellé vonta. Súlyosabb volt a helyzet Szerbiával, melynek fejedelme, Dusán, a görög hatalom gyengeségét kihasználva, egymásután szerezte meg 1334-ben Makedoniát, 1336-ban Durazzót, 1340-ben Albániát és 1350-ben Thesszáliát és Epirost, sőt Ipekben szerb patriarkátust is alapított és a görög egyházzal egy szerb nemzeti egyházat állított szembe, (1331—55), de halála után a hirtelen támadt birodalom magától összeomlott. A magyar csapatok 1359-ben a Kosszovopoljéig előnyomultak, de csupán a bolgár Viddint tartották meg 1365-ben.

A magyar csapatok megfordultak az aldunai síkságon is, melyet a XIII. században dél felől román telepesek árasztottak el és a nomád turániak (besenyők, kunok) helyén a XIV. század közepén megalapították Moldova és Havasalföld fejedelemségeket.

Németország.

225. §. A Hohenstaufok kihalása áldatlan helyzetet teremtett német földön, hol a császári trón szabad versengés tárgyává lett. Előbb hollandi Vilmos szerezte meg (1247—56), azután Hohenstauf Fülöp unokáját, X. Alfonz castiliai királyt, az ellenpárt pedig Richárd cornwalli hercéget választotta meg és csak utóbbinak halála (1271) után a szegény Habsburg Albert elszászi gróf fiát, Rudolfot (1273—92).

Vele a német történelemnek új korszaka kezdődik, melynek első nagy eseménye Itália birtokának feladása és a honi feladatok nagy tömegének előtérbe nyomulása volt.

Ilyen függő kérdés volt Csehország helyzete, melynek élén Ottokár király (1251—78) az 1246-ban kihalt Babenbergek osztrák birtokait neje, Babenberg Margit hercegnő, cseh királyné örökjogán magának igényelte és arra 1262-ben Richárd királytól adománylevelet kapott, sőt 1269-ben Karinthiat is megszerezte és 1273-ban már Győrig előnyomúltak csapatai. Rudolf császár *az interregnum* alatt (1250—73) szerzett birodalmi javakat visszakövetelve, Csehországot Ausztria átadására szólította és mivel a király a felhívásnak ellene szegült, német és magyar csapatok vonultak Ottokár király ellen és az 1278-iki dürnkruti (morvamezői) csatában seregét és életét veszítette, Rudolf király pedig Ausztriát 1282-ben fiainak adományozta.

226. §. A német rendek a Habsburgok elhatalmasodásától félve, Rudolf halála után Adolf nassaui grófot választották császárrá (1292—98), de az Albert osztrák herceggel szemben az 1298-iki göllheimi csatában életét veszítette. Most Albert foglalta el a trónt, de midőn 1308-ban unokaöccse, János herceg megölte, a rendek Henrik luxemburgi grófot ültették a trónra, ki a cseh Przemyslida-ház kihalásakor a Habsburgokkal ellentétben Csehországot 1310-ben fiára ruházta át, mire a polgárháború ismét kitört. Halálakor már a Habsburg, Luxemburg és Wittelsbach-családok versenyeztek a koronáért, melyet 1314-ben Habsburg Frigyes és Wittelsbach Lajos szereztek meg. Frigyes az 1322-iki mühldorfi csatában fogságba kerülvén, Lajos a Luxemburgokat Brandenburg birtokával elégítette ki. Utána luxemburgi Károly került a trónra (IV. Károly 1347—78), ki az 1356-iki *Aranybullában* ünnepélyesen elismerte a hét választófejedelem (Cöln, Mainz és Trier érsekei, Brandenburg, Csehország, Pfalz és Szászország fejedelmei) korlátlan választójogát és ezzel az egyes német területek közel teljes függetlenség birtokába jutottak.

A három schweizi őskanton az 1315-iki morgarteni csatában már teljesen elszakadt a Habsburgoktól, északon a *Hansa* és Poroszország külön államokká alakultak.

A törökök.

227. §. *A khalifátus* bomlását (209. §) ugyanakkor a turáni törökök használták ki és I. Oszmán 1300-ban megvetette a török állam alapjait. Ez állam tisztán katonai alakulat volt és fegyverrel terjeszkedett. Miután a kisázsiai görög telepeket elfoglalták, 1360-ban már Európa földjén vetették meg lábukat.

A korszak müveltsége.

228. §. A Hohenstaufok kihalásától számítják a középkori államrend felbomlását, mit a nemzetek elkülönülése gyorsított meg. A határok egyre élesebbek lettek. Itália nem tartozott többé Németországhoz, olasz nyelv és nemzet alakult, olasz irodalom keletkezett, azon írván meg a firenzei Dante Alighieri (1265—1321) Vergilius hatásaként, nagy époszát, a *Divina Commediát*, Boccaccio János (1313—75) novelláit és Petrarca Ferenc (1304—74) örökbecsű szonettjeit.

Irodalom.

229. §. A nyugateurópai történelem forrásai között a legfontosabb a francia *Froissart János* munkája: Chronique de France stb. 1307—1400. Kiadták *Buchon* 3 kötetben, Paris 1835—36, *Luce és és Raynaud.* Paris 1869—88 és *Kervyn de Lettenhove* 26 kötetben. Bruxelles 1867—77.

Szép Fülöp életét megírta *Wenck K.*: Philipp der Schöne von Frankreich. Marburg 1905.

A francia—római viszály történetét *Mollat G.*: Les papes d'Avignon, 1305—78. Paris 1912 és *Valois N.*: La France et le Grand Schisme d'Occident. 4 kötet. Paris 1896—1901.

A sziciliai kérdésnek igen kiterjedt irodalma van. Az anyagot ismertette *Jordan E.*: Les origines de la domination angevine en Italie. Paris 1909. Az itáliai harcokat *Browning O.*: Guelphs and Ghibellines, a short history of Italy, 1250—1409. London 1909.

230. §. A magyar Anjouk történetéhez forrásokat közölt *Nagy J.*: Anjoukori okmánytár. Budapest 1878 és köv. és *Wenzel G.*: Magyar dip-

lomáciai emlékek az Anjoukorból. 3 kötet. Budapest 1874—76.

A magyar Anjoukról v. ö. *Miskolczy J.:* Magyarország az Anjouk korában. Budapest 1923. Nagy Lajos király életét megírta *Pór A.:* Nagy Lajos. 2 kötet. Budapest 1983.

231. §. A német interregnum történetét *Kempf J.:* Geschichte des Deutschen Reichs während des grossen Interregnums, 1245—73. Würzburg, 1893. Rudolf császár uralkodásáét *Redlich O.:* Rudolf von Habsburg. Das Deutsche Reich nach dem Untergange des Kaisertums. Innsbruck 1903. Bajor Lajosét *Stainberger A.:* Kaiser Ludwig der Bayer. München 1901. IV. Károly császárét *Werunsky E.:* Geschichte Kaiser Karls IV. und seiner Zeit. 3 kötet. Innsbruck 1880—92.

232. §. A latin császárság 1204—61 és a keleti latin alakulások történetét megírta *Miller W.:* The Latins in the Levant, 1254—1566. Cambridge 1908. A török hatalom kezdeteiről írt *Gibbons H. A.:* The fondation of the Ottoman Empire, 1300—1403. Oxford 1916.

XXXII. Az európai közösség felbomlása 1370—1415.

A nyugati nagy egyházszakadás.

233. §. A pápák »avignoni fogsága« (1308—78), helyesebben francia területen francia védőség alá helyezkedésük az európai nemzeteket a francia befolyás ellen sorakoztatta és mikor a francia XI. Gergely pápa halálakor, 1378-ban, a franciák Róbert genfi grófot (VII. Kelemen), az olasz bíborosok Bari érsekét (VI. Orbán) ültették a pápai trónra, Európa nemzetei megoszlottak és kezdetét vette a nyugati nagy egyházszakadás. Egyre általánosabb lett a követelés, hogy az egyetemes zsinaton rendezzék a kérdést, de mikor az 1415-ben Konstanzban összeült, az egyháznak már három pápája volt. A zsinat erre kimondotta, hogy a zsinatban egyesült keresztény nemzetek fölötte állanak a pápaságnak. A határozat nem volt egyéb, mint a nemzetek felsősége az egyetemesség, a részeké a közösség felett: ezzel a középkori európai közösség 1415-ben megszünt.

234. §. *Irodalom.* Az egyházszakadás történetét megírták *Áldássy A.*: A nyugati nagy egyházszakadás története, 1378—89. Esztergom 1889 és *Gayet L.*: Le Grand Schisme d'Occident. 2 kötet. Paris 1889.

Az európai államrendszer.

235. §. A magyar Anjouk 1370-ben, mikor a Piasztok háza III. Kázmér királyban kihalt, Lengyelországot is megszerezték és Nagy Lajos halálakor Magyarországot idősebb leánya, Mária, Lengyelországot az ifjabb Henrik örökölték. Lengyelország sorsa rövidesen eldőlt, mert Hedvig királynő 1386-ban Jagielló Ulászló litván nagyherceghez ment nőül, ki új dinasztiát alapított (1386—1572); Mária magyar királynőnek azonban, ki 1385-ben luxemburgi Zsigmondnak nyújtotta kezét, csak leánya maradt és mivel Zsigmond luxemburgi Vencel német király (1378—1400) halála után a német trónra is igényt tartott és azt 1410-ben megszerezte (1410—37), Középeurópa sorsa ismét bizonytalan maradt.

A korszak egyébként az egész területen a bomlás képét mutatta. Egyházak, városok és tartományok külön szervezkedtek, Brandenburgot maga Zsigmond adván oda Budán Hohenzollern Frigyes nürnbergi várgrófnak, ki ott virágzó dinasztiát alapított (1415—1918). Itália külön államokra szakadt; Szavoia grófjait szintén ő emelte fejedelmi rangra, míg Veronában a Della Scala, Milanóban a Visconti, Mantovában a Gonzaga, Ferrarában az Este és Firenzében a Medici családok alapítottak fejedelemségeket.

236. §. Nyugaton tovább dúlt a százados harc Anglia és Franciaország között, melyben Franciaország keleti határain Flandria grófságból a francia dinasztia egyik ágában Burgundia néven új fejedelemség alakult, míg Angliában polgárháború ütötte fel fejét, melyet még súlyosabbá tett az, hogy Wycliffe János lutterworthi lelkész (megh. 1385) az egyház teljes reformját hirdette és hogy tanai Csehországba is eljutottak, hol Hus János azokat cseh-szláv nemzeti és egyházi mozgalom feltámasztására használta fel. Az angol hatóságok

az eretnek *lollardokat* kiírtották, a konstanzi zsinat pedig Hust 1415-ben megégette és a császárt a *husiták* leverésére szólította.

237. §. Ugyanakkor Skandinávia három állama Margit dán királynő vezetése alatt az 1397-iki kalmari szerződésben egyetlen állammá egyesült.

238. §. Siralmassá lett a helyzet a Balkán félszigeten, hol I. Murad szultán (1359—89) Európába tette át terjeszkedő politikája súlyát és az 1371-diki drinápolyi csatában szétverte a valamennyi balkáni nemzetből és magyarokból is összeállított hadsereget. Nem sokkal azután a Koszszovopoljén (Rigómező) 1389-ben a szerb hadsereget semmisítette meg és bár maga is a csatatéren maradt, utóda, I. Bajazid szultán 1389-ben Szerbiát, 1390-ben Bulgáriát, 1391-ben Havasalföldet török tartományokká tette; Zsigmond magyar király francia-német lovagseregének Nikápolynál szenvedett kudarca után pedig elérte a magyar határokat.

Velence másképpen boldogult. A törökkel kereskedelmi szerződésre lépett; Anjou László magyar trónkövetelőtől 1409-ben Dalmáciát vásárolta meg, melyet Zsigmond király 1413-ban végleg átengedett a köztársaságnak, lassankint az Adria egész keleti partvidéke a köztársaság birtokába ment át.

239. §. *Irodalom.* E fontos korszaknak, a középkori államrend felbomlásának története megírva nincsen. A német területekről írtak *Lindner Th.:* Geschichte des Deutschen Reiches unter König Wenzel. 2 kötet. Braunschweig, 1875—80 és *Aschbach J.:* Geschichte Kaiser Sigismunds. 4 kötet. Hamburg, 1838—45.

240. §. A nyugati történelemhez forrás *Froissart* id. m. (289. §.), Wycliffe műveit közzétette a Wycliffe Society. London, 1884 és köv.

241. §. Burgundia történetét megírta *Barante:* Histoire des ducs de Bourgogne de la Maison Valois, 1364—1477. 13 kötet. Paris, 1814—26. VI. kiadás 1839, a többi vonatkozó munka befejezetlen.

242. §. Wycliffe mozgalmának történetét *Gairdner J.:* Lollardy and Reformation in England. 3 kötet. London, 1904—11 és *Lechler G. W.:* Johann von Wyclife und die Vorgeschichte der Reformation. 2 kötet. Leipzig, 1873.

Hus életét *Lützow C. gróf:* The life and times of Master John Hus. London, 1909.

Az újkor.

1415—1815.

Bevezetés.

243. §. Az újkor története a jelzett korhatárok között megírva nincsen. A köztörténeti kézikönyvek közül ide vonatkozik a Cambridge Modern History. 14 kötet. Cambridge, 1904—12. Monografiákat adtak *Horváth Jenő:* A XIX. század alapvetése. A nagyhatalmak megalakulása 1648—1715. *Schäfer D.:* Weltgeschichte der Neuzeit 2 kötet. Leipzig, 1907. V. kiadása és *Ulbricht és Rosenhagen:* Weltmacht und Nationalstaat. Politische Geschichte der neueren Zeit, 1500—1815. Leipzig, 1910. A forrásokról igen jó bevezetést adott *Wolf G.:* Einführung in das Studium der neueren Geschichte. Berlin, 1910. V. ö. a 152. §. idézett *Below-Meinecke* Handbuch kötetei közül *Loserth* id. m. (156.§.), a XV. századra igen gyönge; u. ott a későbbi Geschichte des europäischen Staatensystems sorozatból igen jó a schweizi *Fueter Edvárd* összeállítása (1492—1559. München, 1919), még jobb *Immich Miksáé* (1660—1789. München, 1905) és a leggyengébb *Wahl Alberté* (1789—1815. München, 1912), mely a címben feltüntetett tárgyról meg sem emlékezik.

Az újkori államalakulások közül a Török Birodalom történetét megírták *Hammer-Purgstall báró:* Geschichte des Osmanischen Reiches. 10 kötet. Wien, 1827—35. II. kiadás, 4 kötet. Pest, 1834—56. *Jorga M.:* Geschichte des Osmanischen Reiches. 5 kötet. Gotha, 1908—13. *Zinkeisen W.:* Geschichte des Osmanischen Reiches. 7 kötet. Gotha, 1854—63.

XXXIII. A renaissance 1415—1515.

A renaissance.

244. §. A *renaissance* francia szó újjászületést jelent, a görög-római világ emlékeinek feltárását és mintául vételét; mint politikai elnevezés nem használatos, holott az olaszság felszabadulása és függetlensége a német hatalomtól, valamint a félszigetnek apró államokra töredezése, a fejedelmek bőkezűsége és udvaraik fénye tette lehetővé a nemzeti és politikai élet, a művészetek (Leonardo da Vinci, Michelangelo, Raffael) és tudományok újjászületését (*humanizmus*).

Az *állam* szót magát is a *renaissance* kora szülte és Macchiavelli Miklós firenzei kancellár (1469—1527) műveiben található először. A nemzeti államalkotás korát tehát az olasz *renaissance* vezette be.

Firenze különben is vezetett az olasz államok között és hatalmát a Medici-bankárcsaládnak köszönhette, mely bőkezűségével a népet maga mellé vonta. Cosimo alapította meg a család hatalmát; unokája, Lőrinc (*Lorenzo il Magnifico*, 1469—92) volt a család legnagyobb alakja; fia, István, X. Leo néven pápává lett.

Ferrarában Este Borso és öccse, Herkules (1471—1505) rendeztek be fényes fejedelmi udvart.

Milanóban Visconti Gian Galeazzo 1395-ben Zsigmond császártól kapott hercegi rangot; fiai már egész Lombardia fölött uralkodtak és az olasz politikában jelentős szerepet vittek.

Genua és Velence *dogéi* és Róma pápái fejedelmi bőkezűséggel pártolták a tudományt és művészetet, az egyetemes zsinat pedig, mely Konstanzban 1418-ban véget ért és 1423—24. Páduában és Sienában, 1431—37. Baselben és 1438—39. Ferrarában és Firenzében ülésezett, az 1415-diki határozattal (233. §.) tulajdonképpen betöltötte hivatását. A nemzetek felszabadultak az egyetemes uralom alól és most már egyenként egyeztek meg a pápasággal, így kötvén meg a pápák külön egyezményeiket (*concordatum*) 1438-ban Franciaországgal, 1448-ban Németországgal és 1482-ben Spanyolországgal.

Tudomány és művészet diadallal vonultak be a fejedelmi udvarokba ; Nápolyba is, hol az Anjoukat 1442-ben a spanyolok váltották fel. A török elől menekült bizánci tudósok ekkor terjesztették el a görög nyelv ismeretét és kultuszát és mikor Bessarion Joannes nikaiai érsek VII. Joannes császár kíséretében Itáliába jött, egyszerre feltámadt a vágy a latin és görög egyházak egyesítése iránt. Vele jött mestere, Gemistos Plethon is, ki Medici Cosimót a görög tudománynak megnyerte és amint a német Gutenberg János (megh. 1468) a könyvnyomtatást felfedezte, a tudomány művelődése (*humanizmus*) széles mederben indult meg a művelt országokban.

245. §. A *renaissance* korának és különösen művelődéstörténelmének igen kiterjedt irodalma van.

Elsősorban természetesen a művészeti megújhodás, a klasszikus (görög és római) művészet újraébredése (a tulajdonképeni *renaissance*) keltett érdeklődést és nyert feldolgozást. Ezen a téren ma is legjobb *Burckhardt Jakab* baseli professzor (1818—97) munkája : Die Kultur der Renaissance in Italien. Basel, 1860. Utolsó kiadás. Leipzig, 1922, magyar kiadás Budapest, 1896. Ujabb *Philippi :* Die Kunst der Renaissance in Italien. Leipzig, 1905. V. ö. még *Symonds.* A. János (1890—93): Renaissance in Italy. 7 kötet. London 1875—86. Magyar kiadás. Budapest, 1881.

A humanizmus történetét részletesen megírta *Voigt :* Die Wiederbelegung des klassischen Alterthums. 2 kötet. Leipzig, 1880.

Az európai államrendszer.

A korszak politikai fontosságát viszont az adta meg, hogy a középkori egyetemesség és európai közösség felbomlásával nemcsak olasz földön, hanem európaszerte nemzetállamok alakultak, melyekben a korlátlan rendelkezés jogai a fejedelmekre szállottak át, kinek mintaképét *Macchiavelli Principe* című munkájában rajzolta meg.

246. §. Az első ilyen állam kétségtelenül Franciaország volt, melynek királya VII. Károly 1429-ben már Páris fölött sem uralkodott és Or-

leáns várost is az angolok ostromolták. Ekkor történt, hogy az egyszerű Jeanne d'Arc felszabadította (innen *orleánsi szűz*) és bár az angolok 1431-ben Rouen utcáin elégették, a máglyájától lángra gyújtott nemzeti mozgalom Párist, mely 1420—36. angol megszállás alatt volt, és egész Franciaországot felszabadította. Ez volt a száz éves angol—francia háború befejezése.

Franciaország talpra állott és XI. Lajos (1461—83) egész Franciaországot, sőt Burgundiát is egyesítette, melynek utolsó hercege, Merész Károly a Nancy mellett vívott csatában elesett. XI. Lajos fia, VIII. Károly (1483—98) már Itália meghódítását vette tervbe és Franciaország a leghatalmasabb nemzeti államok egyikévé lett.

247. §. Németországban luxemburgi Zsigmond császár halála után leánya és annak kezével Habsburg Albert örökölte a német, cseh, osztrák és magyar birtokokat (1437—39). E kiterjedt és össze nem illő terület azonban csakhamar széthullott, mert a Habsburg politika súlypontját a burgundi örökség biztosítása nyugat felé terelte. Albert király utószülött fia László (1440—57) csupán névleg uralkodott; Magyarországon 1440-ben Ulászló lengyel királyt választották meg, (1420—44), annak halála után Hunyadi János kormányzó vitte az ügyeket, Csehország pedig a huszita Podiebrád György köré sorakozott. Cseh- és Magyarország ezzel erős nemzeti mozgalmak színtereivé lettek.

Mikor Merész Károly burgundi herceg 1477-ben a schweiziak ellenében a csatéren maradt, egyetlen leányát III. Frigyes császár fia, Miksa főherceg vette nőül, ki Burgundiát, mely akkor már a mai Belgiumot és Hollandiát is magában foglalta, Németországhoz csatolta. Így lett Burgundiából Németalföld, melyet Miksa római király a német császári trónra kerülése után (1493—1519) burgundi Máriától született kis fiának, Szép Fülöpnek adott oda, ki nemsokkal azután őrült Janka spanyol hercegnő kezével egész Spanyolország birtokára jogot szerzett.

268. §. Az ibériai félszigeten is jelentős változások állottak elő, mert Izabella castiliai hercegnő 1469-ben Ferdinánd aragoniai trónörököshöz ment

nőül. Ferdinánd 1474-ben Castilia, 1479-ben Aragonia kormányát is kezébe vette és ettől kezdve a két állam ügyeit közösen intézték a »katholikus felségek«, a két állam népe pedig a spanyol nemzetté egyesült.

Uralkodásuk fénypontja 1492-ben az utolsó arab erőd, Granada elfoglalása és Amerika felfedezése volt (263. §).

Általános örökösük, Janka hercegnő 1496-ban Habsburg Fülöphöz, Miksa császár fiához ment nőül, de Szép Fülöp, kit 1506-ban Castilia rendei királyukká tettek, félévvel azután elhalt.

Portugáliát világtörténelmi fontossághoz segítette az 1415-iki afrikai hadjárat, melynek eredménye Afrika körülhajózása és felfedezése lett (267. §).

249. §. Angliát a vesztes csaták polgárháborúba kergették (a York és Lancaster házak, a címerek szerint fehér és piros rózsák háza), melyből előbb a Lancaster (1399—1471), utóbb a York-ház került ki győztesen (1471—83), de a belső harcoknak csak a mindkét házzal rokon Tudor Henrik vetett véget (VII. Henrik 1485—1509), ki után a trón akadálytalanúl fiára, VIII. Henrikre szállott.

250. §. Skandináviában a kalmari uniónak (237. §) hamar vége szakadt ugyan, I. Keresztély dán király (1448—81) azonban 1450-ben Norvégiát és 1457-ben Svédországot ismét megszerezte és a svéd nemzeti mozgalmak ellenére is birtokolta. Ezzel Skandinávia ismét dán kézben egyesült.

251. §. A Jagiellók Litvániával növelték Lengyelország területét, mely 1466-ban a német lovagrend birtokait is bekebelezte, Keletporoszországot pedig Königsberggel együtt hűbéresévé tette. Amíg azonban Lengyelország nagyhatalommá lett, addig a lengyel köznemesség csak jogokról akart hallani, a terheket elvetette, mi általános gyengülést vont maga után.

252. §. Annál nagyobb lendületet vett a moszkvai orosz nagyfejedelemség, melynek élén III. Vak Vaszil (1425—62) az egész orosz földet egyesítette. Azt az uniót, melyet Izidor orosz metropolita Ferrarában a római egyházzal létrehozott, nem hagyta ugyan jóvá, de fia, III. Iván (1462—1505) a pápa rábeszélésére a Vatikánban

1472-ben Palailogos Zsófia görög hercegnővel lépett házasságra és az 1453-ban elbukott Konstantinápoly birtokára emelt igényt (261. §).

253. §. Ugyanakkor a Német Birodalomhoz tartozó Csehországban a huszita Podiebrád György vezetése alatt cseh nemzeti kormány alakult (1450—57. kormányzó, 1457—71. király) és a csehek az ő halála után sem a német Habsburgokhoz igazodtak, hanem Vladiszláv lengyel királyfit ültették a trónra (1471—1516).

254. §. Magyarországon a korszak egész folyamán szintén erős volt a nemzeti érzés. Zsigmond király európai összeköttetéseiben is magyarokat alkalmazott. Gyönge veje, Albert király (1437—39) azonban idegen volt, utószülött fia, László (1440—57) nem élt Magyarországon, mire a nemzet 1440-ben Nagy Lajos vejét, Vladiszláv lengyel királyt ültette a trónra (1440—44), mikor pedig az a várnai csatában elesett, Hunyadi János személyében kormányzót választott (1446—52). Most rövid időre László vette át a kormányt, ki a kormányzó László fiát kivégeztette. Mátyást pedig Prágába vitte magával, de a nemzeti mozgalom erősebbnek bizonyult. Mátyás 1458-ban mint választott király került haza. Bár Frigyes császár az elhurcolt koronát csak 1464-ben adta ki és tette lehetővé a törvényes koronázást, az egész ország osztatlanul a nemzeti király mellé állott.

Az országot akkor már a török veszedelem fenyegette, Mátyás király azonban a német császári koronát többre tartotta és 1468-ban cseh földre nyomulva, 1469-ben Brünnben cseh királlyá tette magát; 1472-ben Vladiszláv cseh királyt támadta meg és az 1478-iki olmützi békében a cseh mellék-tartományok (Morvaország és Szilézia) birtokába jutott; végül 1485-ben Bécset szállotta meg.

Költséges hódító háborúi után a személyéhez kötött hatalom összeomlott. A megválasztott Vladiszláv cseh-lengyel király (II. Ulászló 1490—1516) elődének összes hódításait visszatérítette; gyönge kezéből a kormány gyeplője kisiklott és a rendek elhatalmasodása általános zavart vont maga után (Dózsa György parasztlázadása, 1514).

255. §. *Irodalom.* A francia történelem főforrása *Commines Fülöp:* Mémoires contenant l'histoire

des rois Louis XI. et Charles VIII, 1464—98. Kiadta *Dupont* 3 kötetben, Páris, 1840—47 és *Mandrot* 2 kötetben, Paris, 1092—3. Feldolgozást adott *Ayrolles I. B.:* La vraie Jeanne d'Arc. Három kötet. Páris, 1895—97. *Durard P. H.:* Histoire complete de Jeanne d'Arc. Három kötet. Páris, 1894. *Hanotaux J.:* Jeanne d'Arc. Páris, 1911.

256. §. Németország történetét megírta *Bachmann A.:* Deutsche Reichsgeschichte, 1440—1519. Két kötet. Leipzig, 1884—94.

257. §. Spanyolországét *Balaguer V.:* Los reyes católicos. Két kötet. Madrid, 1891—98. *Mariejol H.:* L'Espagne sous Ferdinande et Isabelle. Páris, 1892. *Prescott W. H.:* History of the reign of Ferdinad and Isabelle the Catholic. Három kötet. London, 1838. II. kiadás, 1905. Német kiadás. 2 kötet. Leipzig, 1892.

258. §. A magyar történelem forrásai: a Budai krónika (1467-ig). Buda, 1473 és Budapest, 1900. Az olasz *Bonfinius Antal:* Rerum Ungaricarum decades IV. (1495-ig). Kiadta *Zsámboki.* Basel, 1568 és *Bél Károly*, 1711. A ragusai *Tubero Lajos:* Commentarii de rebus suo tempore (1492—1522). Kiadták *Schwandtner* és *Mátyás Flórián. Thuróczi János:* Chronicon Ungarorum, 1382—1472. V. ö. *Teleki J. gróf:* A Hunyadiak kora Magyarországon. I—VI. és X—XII. kötetek. Budapest, 1852—57 és *Fraknói V.:* Mátyás király levelei. Két kötet. Budapest, 1893—95. *U. ő:* Hunyadi Mátyás király. Budapest, 1890.

Itália hegemoniája.

259. §. A korabeli Európát három nagy kérdés foglalkoztatta: egyik Itália sorsa volt, melynek virágzó földje után franciák, németek és spanyolok nyujtották kezöket, másik a török kérdés, harmadik a felfedezett új világrészek.

VIII. Károly király már 1493-ban felvette a sziciliai és jeruzsálemi királyi címeket és 1494-ben Milanón, Firenzén és Rómán át Nápolyba vonult, hol 1495 tavaszán királlyá koronázták. Mögötte azonban s spanyol születésű VI. Sándor pápa (Borgia Rodrigo, 1492—1503) Velencével és Milanóval a franciák ellen szövetkezett; a francia csa-

patok Fornuovo mellett döntő vereséget szenvedtek, Gonzalo de Cordoba spanyol hadvezér pedig Nápolyt visszavette.

Károly király sietve átkelt az Alpokon, Itáliára pedig Miksa császár tartott igényt, XII. Lajos francia király (1498—1515) újra felvette a harcot Itália birtokáért és 1499-ben Velence szövetségében küldött sereget a félszigetre, de II. Gyula pápa (Della Rovere Giuliano, 1503—13) az olasz ügyet eláruló Velencei köztársaság ellen 1508-ban Cambrayban francia-spanyol-német szövetséget hozott létre. A köztársaság csapatai vereséget szenvedvén, a pápa 1510-ben kibékült vele és 1511-ben a spanyolokat és angolokat Franciaország ellen fordította (*Szent Szövetség*), melynek csapatai sietve átkeltek az Alpokon. Mikor 1513-ban ismét megjelentek, Novara mellett június 16-án döntő csatát veszítettek és XII. Lajos békét kötött.

260. §. *Irodalom.* A legfontosabb forrást a velencei *Marino Sanudo* naplói adták: I diarii, 1496—1533. 58 kötet. Venezia, 1879 és köv.

A török kérdés.

261. §. Ez alatt a Balkán félszigeten II. Murad szultán (1421—51) méltó ellenfélre talált Hunyadi Jánosban, ki hadjárataival még egyszer feltartotta Magyarország és Európa végzetét (1442—56), de Mohamed szultán (1451—81) ennek ellenére is elfoglalta Konstantinápolyt, hol XI. Konstantinos görög császár 1453-ban csapatai élén esett el, 1456-ban Athént, 1459-ben Szerbiát, 1460-ban Morea félszigetet, 1463-ban Boszniát, 1478-ban Albániát és 1483-ban Hercegovinát. A Balkán félsziget az adriai partok kivételével török kézbe került.

262. §. *Irodalom.* A Keletrómai Birodalom bukásának történetét megírta *Pears E.*: The destruction of the Greek Empire. London, 1903.

A felfedezések.

263. §. A felfedezéseket Portugália 1415-ik marokkói hadjárata indította meg, melynek eredménye Ceuta tengeri erőd elfoglalása volt. A portugálok azonban nem elégedtek meg a foglalással.

hanem az India felé vezető utat keresve, Henrik herceg támogatása mellett (Tengerész Henrik, 1394—1460) tovább haladtak és Diaz Bertalan 1486-ban elérte a Jóreménység fokát.

Ugyannakkor a genuai születésű Kolumbus Kristóf 1492-ben Izabella spanyol királyné támogatásával Palos kikötőből nyugat felé indult és október 12-én Amerikát fedezte fel.

Hat évvel azután a portugál Vasco da Gama 1498-ban Afrika megkerülésével eljutott Indiába és így Ázsia és Amerika földjén egyidőben alakultak meg ott a portugál, itt a spanyol (és Braziliában portugál) alkirályságok. VI. Sándor pápa döntése szerint a nyugati félgömb a spanyolok, a keleti a portugálok érdekkörébe jutott.

Itt említjük meg, hogy III. Iván kievi orosz fejedelem 1480-ban az ázsiai mongolok uralmától megszabadult és megvetette a független Oroszország alapjait.

A török hatalom viszont 1517-ben Egyptomot szerezte meg.

264. §. *Irodalom.* A felfedezések történetét megírta *Günther S.:* Das Zeitalter der Entdeckungen. Leipzig, 1901. II. kiadás, 1905 és részletesebben *Ruge S.:* Geschichte des Zeitalters der Entdeckungen Berlin, 1881.—A felfedezések során új földrészek története nyílt meg. V. ö. Afrikára nézve *Darmstaedter P.:* Geschichte der Auftheilung und Kolonisation Afrikas, 1415—1919. Két kötet. Berlin, 1913—20. *Horváth Jenő:* Modern Afrika. Bevezetés az afrikai alakulások és az afrikai kérdés történetéhez, 1415—1920. Budapest, 1922 és *Johnston H. H.:* A history of the colonisation of Africa by alien races. Cambridge, 1899. II. kiadás, 1913. — Ázsiára nézve *Douglas K. R.:* Europe and the Far East, 1506—1904. Cambridge, 1904. II. kiadás. 1506—1912. Cambidge, 1913. *Horváth Jenő:* A modern Kelet 1498—1920. Budapest, 1923. — Amerikára nézve u. ő: Amerika története 1492—1920. Budapest, 1923.

XXXIV. A Habsburgok hegemoniája és a német visszahatás 1515—1588.

A hegemonia kiépítése.

265. §. I. Ferenc francia király (1515—47) sietett helyrehozni a novarai kudarcot és Marignanónál 1515 szeptember 13-án szétverte a milanói Sforzák csapait, Szép Fülöp fia, 1516 óta I. Károly spanyol király és 1519 óta V. Károly német császár azonban Milanót visszavette és a franciákat távozásra bírta. Most Ferenc király maga jelent meg, de Pavia mellett 1525 február 24-én csatát veszített és fogságba kerülvén, Madridba szállították, honnan csak Itáliáról való lemondása után, 1526-ban bocsátották szabadon.

Hazatérve újra szövetkezett a Sforzákkal és a Mediciekkel, de a spanyol-német csapatok Rómát 1527-ben megszállották (*sacco di Roma* = Róma kifosztása) és 1530-ban megtörtént az utolsó császárkoronázás. A nyugtalan francia király ezek után 1537-ben ismét Itáliába nyomult, mire V. Károly Provenceban jelent meg és az 1544-iki, Crépyben megkötött békeszerződésben Franciaország Itáliát a Habsburgoknak engedte át, kik akkor már mérhetetlen területekre támaszkodtak.

Ők voltak urai a Német Birodalomnak és Németalföldnek, 1526 óta Cseh- és Magyarországnak, 1516 óta Spanyolországnak és távoli gyarmatainak. Befolyásuk most Itáliában is megerősödött; Lombardia, Dél-Itália és Szicilia spanyol tartományokká alakultak; a Medicieket a császár emelte örökös hercegi (1530), később nagyhercegi rangra (1569).

266. §. *Irodalom.* V. Károly császár életét megírták *Armstrong E.:* he Emperor Charles V. Két kötet. London, 1902. *Baumgarten H.:* Geschichte Karls V. I—III. kötet, 1539-ig. Stuttgart 1885—92.

A német visszahatás.

267. §. V. Károly császár világhatalma voltaképen spanyol birtokain nyugodott és német, magyar, olasz, németalföldi birtokain mindenütt spanyol csapatok kisérték. E spanyol hegemonia viszont szorosan a római egyházhoz simult, mely

Rómában egyre növekvő spanyol befolyás alá került. A pápaság elvilágiasodott, a sürgetett és várva-várt egyházi reform elmaradt és egy einsiedelni bányász fia, Luther Márton wittenbergi lelkész 1517 október 31-én 95 pontban maga tűzte ki a vártemplom ajtajára reformpontjait. A spanyol-latin túlsúlyt érző németség nagy része Luther oldalára sorakozott, ki a pápa primátusát elvetette és az egyetemes zsinat csalhatatlanságát kétségbe vonta és kit X. Leo pápa 1520 junius 15-iki bullájával eretnekséggel vádolt meg. Luther a bullát december 10-én a wittenbergi várkapu előtt nyilvánosan elégette és a császárt német nemzeti egyház megalkotására szólította. Ekként a német nemzeti megújhodás sorsa szorosan egybeforrott a hitújítással és a római egyház latin jellegének elvetése a katholikus egyház hitelveinek revíziójával.

V. Károly császár az 1521-iki wormsi birodalmi gyűlésen megjelent Luthert kiátkozta ugyan (*wormsi ediktum*), de azt nem hajtották végre, az 1526-iki speyeri birodalmi gyűlés a végrehajtás elnapolását mondotta ki. Mikor a császár végre az 1529-iki speyeri birodalmi gyűlésen a reform ellen sorompóba lépett, Hessen és Szászország fejedelmei, több fejedelemség és 14 város óvást emelt az új határozat ellen (*protestatio*, innen *protestánsok*) és az 1530-iki augsburgi birodalmi gyűlés elé 21 pontból álló hitvallást terjesztették (*Confessio Augustana*, ágostai hitvallás). A többség a protestánsok ellen foglalt állást és mikor a katholikus egyház reformját előkészítő trideni zsinat 1545-ben összeült, kitört a polgárháború. A spanyol csapatok Alba herceg vezérlete alatt Lombardián keresztül vonultak Németországba, hol a protestáns János Frigyes herceg az 1547-iki mühlbergi csatában országát elveszítette. Mikor azonban fivére, Móric herceg a spanyoloktól elpártolt, Károly császár menekülni volt kénytelen és a passaui egyezményben megbékült protestáns rendeivel (1552).,

Nem sokkal azután a trónról lemondva visszavonult (1555).

268. §. *Irodalom.* Luther műveit kiadták *Plochmann* és *Irmischer* 67 kötetben. Erlangen, 1826—57. II. kiadás 26 kötetben. Frankfurt, 1862—85 és *Knaake* és *Kawerau*, Weimar, 1883 és

köv. A mozgalom történetéhez adalékokat közöltek a Quellenschriften zur Geschichte des Protestantismus. Leipzig, 1904 és köv., a Quellen und Darstellungen aus der Geschichte des Reformations Zeitalters. Halle, 1906 és köv. és Reformationsgeschichtliche Studien und Texte. Münster, 1908 és köv. V. ö. *Wolf G.:* Quellenkunde der deutschen Reformationsgeschichte. I—III. kötet. Gotha 1915—16.

269. §. Összefoglaló munkát adott *Egelhaaf E.:* Deutsche Geschichte im Zeitalter der Reformation. Berlin, 1885. III. kiadás, 1893 és Deutsche Geschichte im XVI. Jahrhundert bis 1555. Két kötet. Stuttgart, 1887—92. *Ranke Lipót:* Deutsche Geschichte im Zeitalter der Reformation. Hat kötet. Berlin, 1839—47.

270. §. Luther életét megírták *Grisar H.* jezsuita: Luther. Két kötet. Freiburg, 1911—12. *Hausrath A.:* Luther's Leben. Két kötet. Berlin, 1903—4. III. kiadás, 1914. *Heyck E.:* Luther. Bielefeld, 1909. *Kolde Th.:* Martin Luther. Két kötet. Gotha, 1884—93. *Lenz M.:* Martin Luther. Berlin, 1883. III. kiadás, 1897.

271. §. A reformáció történetét megirta *Brieger Th.:* Die Reformation. Ein Stück aus Deutschlands Weltgeschichte. Berlin, 1914. *Thudichum F.:* Die deutsche Reformation, 1517—37. Két kötet. Tübingen, 1907—10.

A reform terjedése.

272. §. Schweiz német vidékein Zwingli Ulrich (1484—1531) zürichi lelkész nevéhez fűződik a reform, ki a képeket eltávolította és elrendelte a két szín alatti áldozást. Az őskantonok azonban ellenálltak és Zwingli az 1531-iki kappeli csatában életét veszítette. Német-Schweiz ezzel katholikus és protestáns kantonokra oszlott meg.

A francia Schweiz reformációja a francia Calvin (Chauvin) János (1509—64) nevéhez fűződik, ki Luther tanaival megismerkedve, Genfben telepedett meg, hol a püspöki rendszer elvetésével egyházának kormányát a nép véneire (*presbyterek*) építette (presbyteri rendszer). Kormánya szigorú volt; minden zajos ünnepet eltiltott, a Szent-

háromságot tagadó Servet Mihály spanyol orvost (1511—1553) pedig kivégeztette.

273. §. Franciaországban Calvin tanai terjedtek el és 1555-ben Párisban létrejött az első *hugenotta* egyházközség.

274. §. VIII. Henrik angol király (1509—47) azért szakított a pápasággal, mert Katalin aragoniai hercegnővel kötött házasságát Rómában nem akarták felbontani és a parlamentre támaszkodva, nemzeti egyházat alapított, mely a válást lehetővé tette. Ez volt az anglikán egyház eredete (1533).

Ugyanakkor Skóciában Knox János (megh. 1572) Calvin tanai alapján állította fel a skót presbyteri egyházat.

275. §. Skandináviában II. Keresztély (1513—23) az ébredező svéd nemzeti mozgalmat 1520-ban vérbe fojtotta ugyan, de annak feje, Wasa Gusztáv 1521-ben helytartóvá és 1523-ban királlyá tette magát. A svéd nemzeti mozgalom tehát diadalt aratott és a független Svédországban így a Wasa-ház került uralomra (1523—1654).

Dánia és Svédország 1527-ben, Norvégia 1537-ben a protestantizmushoz csatlakoztak.

276. §. Magyarországon a reform gondolata egyszerre jelent meg a török támadással, melynek az 1526 augusztus 29-iki mohácsi csatában II-ik Lajos király áldozatul esett. A nyugati országrész erre V. Károly császár öccsét, Ferdinánd főherceget, a keleti pedig Szapolyai Jánost választotta meg, kik az 1538-iki váradi békében kölcsönösen egymásnak ígérték országaikat. Mikor azonban János király 1540-ben elhalt, kis fiát a szultán vette védelmébe. Budát 1541-ben magának megtartva, János Zsigmondot Erdélybe küldte, hol 1542-ben a magyar, székely és szász nemzetek egyesítésével külön állam alakult, mely 1570-ben az erdélyi fejedelemség nevet nyerte.

279. §. Kálvin János müveit kiadták *Baum, Canitz* és *Reuss*, 59 kötetben. Braunschweig, 1863 és köv. Életét megírta *Doumergue E.*: Jean Calvin. Négy kötet. Lausanne, 1899—1910 és *Kampschulte W.*: Johann Calvin, seine Kirche und seine Staat in Genf. Két kötet. Leipzig, 1869—99.

V. ö. *Prusinszky P.*: Kálvin János. Két kötet. Pápa, 1909—13.

278. §. Anglia korabeli történetét megírta *Froude A. J.*: History of England (1533—88). 12 kötet. London, 1856—70.

XXXV. A katholikus reform és az ellenreformáció 1536—1588.

279. §. A reform gondolata másfél század óta ébren volt a katholikus egyházban, de csak a reformáció gyors terjedése következtében került napirendre. Éppen ez hozta magával azután, hogy az új mozgalom egyben a reformáció ellen is irányult és ebben nagy része volt *Jézus Társaságának* (*Societas Jesu*), melyet a spanyol Loyola Ignác 1540-ben alapított meg. Az 1545-ben megnyilt tridenti reformzsinat (1545—63) nagyrészt spanyol és olasz főpapokból állott és spanyol szellemben ellenreformációként dolgozta ki az egyház reformját.

280. §. Az ellenreformáció élén V. Károly zordlelkű fia, II. Fülöp spanyol király (1556—98) állott, kinek szigorát elsősorban fia, Don Carlos érezte, ki börtönében halt el. Azután Franciaország, melynek királyai közül I. Ferenc a török szultánnal, II. Henrik (1547—49) pedig a német protestánsokkal szövetkezett a Habsburgok ellen, de a spanyol-német csapatok a nyilt háborúban (1556—59) a franciákat megverték, 1559-ben békére kényszerítették és 1561-ben Páris is megnyitotta kapuit a jezsuiták előtt.

281. §. Mikor egy 1560-iki pápai bulla Németalföldön az eddigi 3 püspökség helyett 3 érsekséget és 15 püspökséget alapított, a rendek Granvelle Antal püspök tervei ellen állást foglaltak és II. Fülöp király saját országaiban is nyilt ellenállással került szembe. Annak leküzdése végett az itáliai és francia csatatereken megedzett Alba herceget küldte Bruxellesbe, ki a mozgalom vezéreit, Egmont és Hoorn grófokat 1568-ban kivégeztette. Mivel ugyanakkor a francia polgárháborúban (hugonotta háborúk) a királyság a spanyol hatalomhoz simult és 1572 augusztus 24-én, Szent Bertalan éjjelén az egész hugenotta mozgalmat vérbe

fojtották, Nyugat-Európa II. Fülöp lábainál hevert. A szabadságszerető protestáns hollandok azonban a spanyol uralom ellen küzdve, Alba herceg helytartó ellenében Vilmos orániai herceget külön helytartóvá (*stadhouder*) kiáltották ki és a hollandi tartományokat 1581-ben független állammá alakították.

282. §. Határozott kudarc érte a spanyolokat Angliában is, hol a protestáns Erzsébet királynő ellenében Stuart Mária skót királynő igényelte a trónt, kit midőn rendei elől Angliába menekült, kivégeztek. Fél évvel azután Fülöp király hatalmas flottát indított Anglia ellen az 1580-ban Spanyolországba bekebelezett portugál kikötőkből, de azt Calais előtt az angolok felgyújtották és egy hirtelen támadt vihar az égő flottát elsodorta és megsemmisítette.

A *nagy armada* pusztulásával II. Fülöp nagy tervei összeomlottak.

283. §. *Irodalom.* II. Fülöp király életét megírta *Prescott W.:* History of the reign of Philipp the Second, King of Spain. 3 kötet. Boston, 1855. Német kiadás, 5 kötetben. Leipzig, 1856—59, újabban *Forneron H.:* Histoire de Philippe II. 4 kötet. Paris, 1881—82.

284. §. A hollandi szabadságharc történetét *Heyck E.:* Wilhelm von Oranien und die Entstehung des freien Niederlandes. Bielefeld, 1908. *Motley J. L.:* The rise of the Dutch Republic. 3 kötet. New-York 1856. Német kiadás 3 kötetben. Dresden, 1857—60. *Rachfahl F.:* Wilhelm von Oranien und der niederländische Aufstand. I—II. kötet, 1567-ig. Halle, 1906—8.

285. §. Az angol kérdésről írt *Marcks Erich:* Königin Elisabeth von England und ihre Zeit. Bielefeld, 1897.

Gyarmatosítás.

286. §. A spanyolok a korszak folyamán egész Amerikát birtokba vették, Cortez Ferdinánd 1519—21. foglalván el Mexikót és alapítván meg Uj Spanyolországot (*Nueva Espana*), Pizarro Ferenc 1531—33. Perut (*Uj Castilia*), Almagro Chilét Mendoza Péter Argentinát.

287. §. *Irodalom.* A hódítások történetét megírták *Helps A.:* Life of Fernando Cortez and the conquest of Mexiko. 2 kötet. London, 1905 és *Prescott W. H.*: History of the conquest of Peru. 2 kötet. Boston, 1847. Német kiadás. Leipzig, 1848.

Művelődés.

288. §. Amig a *renaissance* a klasszikus szellemnek hódolva, európaszerte latinul írt, addig a reformáció köztörténeti fontosságát a nemzeti jelleg érvényre juttatása jellemezte. Luther bibliafordítása hatalmas német megújhodást indított meg, melyet nyomon követtek az egyes nemzeti irodalmak. Ugyanígy újhódott meg a művészet Spanyolországban (Velazquez), Spanyol-Németalföldön (Rubens), Hollandiában (Rembrandt) és Németországban (Dürer Albert gyulai származású festő.)

289. §. *Irodalom.* A német, svéd és hollandi megújhodás irodalmát az illető nemzetek irodalomtörténeteiben találhatjuk meg.

XXXVI. A spanyol hegemonia lefegyverzése 1588—1660.

A harmincéves háború.

290. §. A *nagy armada* vereségét nyomon követte a spanyol hegemónia összeomlása Európa egész területén.

III. Henrik francia királyban 1589-ben kihalt a Valois-ház (1328—1589) és helyét a Bourbonok (1589—1792) élén a hugenotta IV. Henrik foglalta el (1589—1610), ki 1593-ban a katholikus egyházba térve, Párisnak és egész Franciaországnak birtokába került, 1598-ban pedig II. Fülöp királytól is megszerezte az elismerést (vervinsi béke.) Mikor az 1609-iki spanyol-hollandi fegyverszünet Hollandia függetlenségét is biztosította, Spanyolországgal, helyesebben a Habsburgok spanyol ágával szemben új hatalmak alakultak, melyek a spanyol világhatalom tengerentúli birtokai fölött nyomban megkezdték az osztozkodást: Anglia, Hollandia és Franciaország.

291. §. A német Habsburgok még tekintélyes hatalom fölött rendelkeztek, mely Lengyelországra és az aldunai fejedelemségekre is kiterjesztette fenhatóságát. Ott azonban a nyugati vereségek hírére a protestáns Bocskay István bontott zászlót és Felsőmagyarországot birtokba véve, Bécsben kötötte meg a békét (1606), mely Rudolf királyt a magyar alkotmány helyreállítására kényszerítette (1608). Ugyanakkor 1608-ban a német protestáns fejedelmek *Uniót*, a katholikusok pedig *Ligát* alakítottak és a küzdelem súlypontja hirtelen fordulattal Németországba helyezkedett át.

A háborút a jülichi fejedelmi ház kihalása vezette be. Az országot a Habsburgok igényelték, de a protestáns Pfalz és Brandenburg fejedelmei szállották meg, kiket IV. Henrik francia király vett védelmébe; mikor Jülichben osztrák csapatok jelentek meg, a franciák mozgósítottak és az európai háborúnak csak a király meggyilkolása vetett véget (1610).

292. §. Fia és utóda, a gyermek XIII. Lajos francia király (1610—43) helyett most Stuart I. Jakab angol király (1603—25) vette át a protestáns *Unio* védelmét és miután leányát, Stuart Erzsébet angol hercegnőt 1613-ban az Unió fejéhez és Orániai Vilmos unokájához, V. Frigyes pfalzi választóhoz adta nőül, az 1614-iki xanteni szerződésben Jülich tartomány a protestáns Pfalz és Brandenburg birtokába ment át. Brandenburg 1618-ban Poroszországgal egyesülve a Német Birodalom leghatalmasabb államává lett. A Habsburgok már csak a déli területre szorítkoztak, de ugyanakkor a csehek fegyvert fogtak és Mátyás császár halálakor V. Frigyes pfalzi választót ültették a cseh királyi trónra. Ez volt a kezdete a 30 éves háborúnak (1618—48). Frigyes Prágába sietett, a csehek pedig Bethlen Gábor erdélyi fejedelem hadaival egyesülve Bécs ellen indultak, de Tilly János gróf császári hadvezér a Prága kapui előtt megvívott 1620-iki fehérhegyi csatában döntő diadalt aratott és a »téli király« Hollandiában keresett menedéket; országát Tilly gróf szállotta és 1623-ban a császárhű Wittelsbach Miksa bajor választó kapta meg.

293. §. Most IV. Keresztély dán király (1588—1648) állott a protestáns koalíció élére, de a német földre nyomult dán csapatokat Wallenstein (helyesebben Waldstein) Albert császári hadvezér (1583—1634) 1626-ban Dessaunál, Tilly gróf Lutternél szétverte és Keresztély király az 1629-iki lübecki békében lemondott német terveiről.

294. §. Ezek után Gusztáv Adolf svéd király (1611—32) vonult a császár ellen, de bár 1631-ben Breitenfeld mezején és 1632-ben Lützennél diadalt aratott, az utóbbi csatában életét vesztette. Ugyanakkor a kegyvesztett Wallenstein is gyilkos merényletnek esett áldozatul, a kimerült svédeket Richelieu herceg biboros, XIII. Lajos francia király minisztere vette zsoldjába és a küzdelem francia-német háborúvá alakult át, melyben a Habsburgok ősi birtokukat, a termékeny Elszászt elveszítették.

A kimerült szövetségesek lassankint békét kerestek és így jött létre az 1648-iki westphaleni (helyesebben münsteri és osnabrücki) békekötés a Habsburgok és a nyugati államok között, melyben Schweiz és Hollandia független államokká lettek, Elszász a franciáknak, Pomeránia tartomány és Stettin város a svédeknek jutott, a német fejedelmek pedig szuverén jogokat nyertek (*Landeshoheit.*) Ezzel az ú. n. *harmincéves háboru* (1618—48) véget ért.

295. §. *Irodalom.* A harmincéves háború történetét megírta *Gardiner S. R.:* The thirty years' war. London, 1874. VI. kiadás 1884, a legjobb összefoglalás. *Gindely A.:* Geschichte des dreissigjährigen Krieges. I—IV. kötet, 1623-ig. Prága 1869—80. és összevont kiadásban Leipzig, 1882.

A nyugati államrendszer.

296. §. A háború eredményeként Franciaország állandó emelkedést mutatott. IV. Henrik az 1598-diki *nantesi rendelettel* a hugenottáknak vallásszabadságot engedélyezett és minden franciát a trón köré sorakoztatott, melynek hatalmát Richelieu és Mazarin biborosok, XIII. és XIV. Lajos (1643—1715) királyok nagynevű miniszterei a főúri ellenzék fölött is megerősítették (1648—51. *Fronde* = a nemesek »parittyás« forradalma).

Ugyanakkor Spanyolország állandó hanyatlás jeleit mutatta. III. Fülöp király (1598—1621) kiűzte a szorgalmas mórokat, mire a spanyol ipar pusztulásnak indult ; IV. Fülöp király (1621—65) 1640-ben Portugáliát veszítette el, Catalonia és Délitália pedig fegyvert fogott a spanyol uralom ellen.

297. §. Súlyos rázkódást okozott a vesztes háború Angliában is, hol I. Károly király (1625—49) a parlamentet, mely a meg nem szavazott adók beszedését törvénytelennek nyilvánította, 1640-ben szélnek eresztette és azt csak az ellenzék fegyverkezése után hívta össze ismét. Igy vette kezdetét *a hosszú parlament*, (1640—60), mely a hatalmat magához ragadta és a kálvinista *presbiteriánusok* többségre jutása után a püspöki államegyházat eltörölte, a hadseregtől elfogott Károly királyt pedig 1649-ben kivégeztette. Annak vezére, Cromwell Olivér (1599—1658), erre Anglia *protektorává* tette magát és közel egy évtizeden át korlátlan hatalommal vitte az államügyeket (1649—58). Fia, Richárd, azonban gyengének bizonyult (1658—60), mire a parlament 1660-ban a vértanú király fiát, II. Károlyt, az országba hívta.

298. §. *Irodalom.* Cromwell iratait közzétette *Carlyle Tamás*, angol történetíró (1795—1881) : Cromwell's Letters and Speeches. 2 kötet. London, 1845. II. kiadás 4 kötetben, 1904. Adalékokat közölt *Guizot Ferencz* francia államférfi (1787—1874) : Collection des mémoires relatifs à la revolution d'Angleterre. 26 kötet. Páris, 1826 és köv.

299. §. Az angol forradalom történetét megírta *Gardiner Sámuel* angol történetíró (1829—1902), az oknyomozó történetírás nagymestere : History of England, 1603—42. 10 kötet. London, 1883—86, History of the Great Civil War, 1642—49. 4 kötet. London, 1886—94 és History of the Commonwealth and Protectorate, 1649—56. 4 kötet. London, 1894—98. Folytatását adta *Firth C. H.* : The last years of the Protectorate, 1656—58. 2 kötet. London, 1909.

Ide vonatkoznak még *Guizot Ferencz* : Histoire de la révolution d'Angleterre et du protectorat de Cromwell. 6 kötet. Páris, 1826—27. II. kiadás,

1856—64. *Michael W. :* Oliver Cromwell. 2 kötet. Berlin, 1907. *Stern Alfréd :* Geschichte der Revolution in England. II. kiadás. Berlin, 1898.

Az északi kérdés.

300. §. A dánok és svédek között az 1520-diki szakítás óta állandó volt a viszálykodás, az európai politikában pedig a versengés, melynek folyamán Svédország a balti partokon uralkodó állásba került. III. János király (1569—92) 1587-ben fiát Wasa Zsigmond herceget ültette a lengyel királyi trónra, ki 1592-ben a svéd koronát is megszerezte, mi viszont a katholikus Lengyelországnak biztosított befolyást, mely 1610-ben Moszkvát is megszállotta, hol I. Feodor cárral 1598-ban kihalt a norman dinasztia. Az 1612-ben kitört orosz nemzeti felkelés azonban 1613-ban Romanov Filaret, moszkvai patriárka fiát, Mihályt ültette a trónra. (Romanov dinasztia, 1613—1917) és a lengyeleknek vissza kellett vonulniok. A katholikus Zsigmond királyt a protestáns svédek már 1599-ben letették és öccsének, Károlynak biztosították a trónt, melyet fia, Gusztáv Adolf örökölt (1611—32. v. ö. 293. §.), kit leánya, Krisztina követett a trónon (1632—54). Mikor 1654-ben lemondva, Rómába utazott, unokaöccsére, Wittelsbach Károly Gusztáv pfalzi fejedelemre szállt a korona (X. Károly 1654—60), kivel szemben az utolsó lengyel Wasa, János Kázmér (1648—68) magát tekintette jogos örökösnek. Igy tört ki az északi háború (1654—60), melyben valamennyi északi állam résztvett és melynek csak 1660-ban vetettek véget az olivai lengyel-svéd, kopenhágai dán-svéd és 1661-i kardisi orosz-svéd békeszerződések, melyek az északi kérdést új alapokra fektették és a balti partokat a dánok, svédek, lengyelek és oroszok között osztották meg.

Az európai államrendszer.

301. §. Az európai kormányok a szakadatlan háborúval egy időben a belső politikával is ugyanannyit foglalkoztak és ennek volt köszönhető, hogy az európai államrend alapjai a háború alatt össze nem omlottak.

Igy Franciaországban maga IV. Henrik király nemcsak a vele trónra lépő Bourbon dinasztia jövőjét helyezte biztos alapra, de vallási békét, nyugalmat és jólétet teremtett. Fiának nagy minisztere, Richelieu biboros ugyanezt a politikát folytatta és ezt követte utóda, Mazarin bíboros is. Általuk Franciaország egységes és virágzó birodalom maradt.

Ugyanez mondható el Itália, Németország és a távoli észak egyes államairól és Erdélyről is. Az olasz fejedelemségek, az apró német államok, elsősorban Brandenburg, melynek választófejedelme 1618-ban a porosz lovagrend birtokait is megszerezte, bár ezáltal a lengyel király hűbéresévé lett, belsőleg jelentékenyen megerősödtek; Dánia és Svédország osztozkodtak a balti partokon, hol keleten akkor jelentek meg első ízben az oroszok.

Erdélyben ekkor uralkodtak a katholikus Báthoryak (1571 óta) és a Habsburgok, kik Erdélyt 1599-ben Mihály havasalföldi vajda segítségével megszerezték, a nagy protestáns fejedelmek, Bocskay István (1605—6), Bethlen Gábor (1613—29), I. és II. Rákóczi György (1630—48—60), kik alatt Erdély európai szerephez jutott és az ő erejüknek volt köszönhető a magyar alkotmány helyreállítása is a bécsi békét követő 1608-diki és későbbi törvényekben.

Irodalom.

302. §. Az északi háború forrásanyagát ismertette *Szilágyi S.*: Erdély és az északkeleti háború. 2 kötet. Budapest, 1890.

303. §. Feldolgozást adott *Waliszewski K.*: La crise révolutionnaire 1584—1614. Paris, 1906 és Les premiers Romanovs 1613—82. Paris, 1909. *Haumont E.*: La guerre du nord et le paix d'Oliva 1655—60. Paris, 1893.

A gyarmatositás.

304. §. A korszak a spanyol világbirodalom bomlását vezette be.

A független Hollandia is tengeri hatalommá lett és szétverte az indiai spanyol flottát, Indiában pedig angol és hollandi kereskedelmi társaságok és

telepek alakultak. Hollandi, angol és francia telepek alakultak Északi-, Közép- és Délamerikában; északon ekkor alakulván francia Canada (*Nouvelle France*), Uj-Anglia (*New England*), és Uj Hollandia (*Nieuwe Nederlanden*), Braziliában pedig hollandi helytartóság rendezkedett be. Ugyanaz történt 1652-ben Délafrikában és 1637-ben Ceylonban is.

Műveltség.

305. §. A megindult nemzeti irodalmak ekkor érték el virágzásuk tetőpontját Spanyolországban (Don Miguel de Cervantes Saavedra, 1547—1616. *Don Quixote.* Madrid, 1605), Portugáliában (Luiz Vas de Camoes, 1524—80: *Luzíada*), Itáliában (a bergamói Tasso Torquato, 1544—95: *Gerusalemme liberata*) és Angliában (Shakespeare Vilmos, 1564—1616).

Az egyházi és vallásos viták ugyanakkor a bölcselet előtt nyitottak utat; a művészettel együtt azonban a tudomány is még mindig a *renaissance* műveltségére támaszkodott.

XXXVII. A nagyhatalmak megalakulása 1660—1715.

Bevezetés.

306. §. Az 1648-diki szerződésektől egyesek a modern történelem eltagolódását számítják. Igy *Barral-Montferrat D.*: Étude sur l'histoire diplomatique de l'Europe, 1648—1815. 2 kötet. Paris, 1886. *Horváth Jenő*: A nagyhatalmak megalakulása 1648—1715. Gyula, 1910.

A francia nagyhatalom.

307. §. A francia nagyhatalom fogalma XIV. Lajos király személyével forrt egybe (1643—1715), ki versaillesi palotájában a francia nemességnek fényes udvart, a francia irodalomnak és művészetnek fényes otthont adott.

Egyedül neki felelős miniszterei onnan kormányozták Franciaországot és intézték a francia politikát: az első, a polgári születésű Colbert János (1619—83), egy rheimsi kereskedő fia gazdaság-

politikai, a második Louvois marquis (1641—91) katonai úton keresvén a francia hatalom megszilárdítását.

Az első korszakban ezért irányította Colbert a király figyelmét Spanyol Németalföld és a Schelde torkolat felé, melyet Franciaország az anyaországtól elszakított, a király pedig spanyol neje örökségeként magának igényelt. A franciák 1667-ben Flandriát megszállották, de az 1668-diki angol—holland—svéd hármasszövetség az előnyomulást megállította (1668. aacheni békekötés), mire Colbert a koalició lelkének tartott Hollandia ellen küldött sereget, de az 1678-iki nijmegeni békeszerződésben Hollandia függetlensége megmaradt.

Colbert politikájának hátterét gazdasági politikája képezte, annak alapját viszont a kereskedelem, a behozatal csökkentése és a kivitel mesterséges növelése által a nemzeti jövedelem fokozása (*merkantilizmus*, *kolbertizmus*), mit magas védővámokkal igyekezett elérni.

308. §. A második korszakban a gazdasági terveket feladták, a *nantesi rendeletet* 1685-ben visszavonták és a hugenottákat száműzték, a németalföldi tervek helyett pedig Louvois a német Habsburgok felé fordította XIV. Lajos figyelmét, ki 1681-ben Strassburgot megszállotta és a Pfalzot elpusztította, de az 1697-diki ryswyki békében az európai statusquo változatlanul megmaradt és a franciák Spanyolország felé fordultak, hol 1700-ban a Habsburgok férfiága kihalt.

A szertelen hatalmi vágyak ellen most Franciaország összes szomszédai közös szövetségben egyesültek: északon Anglia, melynek trónját II. Jakab király elűzésekor 1688-ban III. Vilmos orániai herceg szerezte meg (*dicsőséges forradalom*), ki Hollandia után Spanyol-Németalföldet igyekezett a francia támadástól megmenteni, keleten a császár, ki a Wittelsbachok kivételével egész Németországot egyesítette a franciák ellen és a támogatás reményében Poroszországot királyság rangjára emelte (1700). XIV. Lajos még 1700 végén unokáját, Bourbon Fülöpöt, Lipót császár pedig ifjabb fiát, Károly főherceget küldötte Spanyolországba, de a háború sorsát német földön az 1704-diki höchstädt-blendheimi csata, melyben a Wittelsbachok országai-

kat elvesztették, nyugaton a Ramillies, Oudenaarde és Malplaquet mellett vívott diadalok döntötték el, melyekben Savoiai Jenő herceg császári és Marlborough herceg angol tábornokok a franciák előnyomulását lehetetlenné tették. XIV. Lajos az 1713-diki utrechti angol-francia és az 1718-diki rastatti francia-német békeszerződésekben Spanyolországot unokája részére biztosította ugyan, de a spanyol és francia koronákat nem egyesíthette, Lombardiát és Németalföldet pedig a császár tartotta meg (*spanyol örökösödési háboru*).

Az északi kérdés.

309. §. Dániában a vesztes háború 1660-ban belső válságot eredményezett, melyből III. Frigyes király (1648—70) került ki győztesen, ki a rendek szabadságának romjain a maga hatalmát erősítette meg (*Lex regia*, *Kongelov* 1665). Külpolitikai tekintetben a francia-svéd szövetség gyengült, Dánia viszont a császárhoz simult és Holstein 1698-ban XII. Károly svéd királlyal (1697—1718), ez viszont Franciaországgal szövetkezett. A svéd csapatok Dániát gyors békére kényszerítve, orosz szövetségeseiket Narva mellett szétverték, Liv- és Kurland megszállása után a koalició harmadik tagja, Lengyelország ellen nyomultak.

Lengyelországban 1697 óta Frigyes Ágost szász választófejedelem volt a király, a szász-lengyel unió pedig a császár oldalán a francia-svéd szövetséggel szemben foglalt állást. XII. Károly Varsót és Krakkót megszállotta, de hosszú lengyelországi tartózkodása lehetővé tette, hogy Nagy Péter cár (1682—1725) az orosz hadsereget talpra állítsa. Károly csak 1708-ban lépte át az orosz határt, de Ukrajna hómezőin serege tönkre ment és az 1709-diki poltavai döntőcsatában megsemmisült. A király török földön keresett menekülést, balti tartományait pedig az oroszok szállották meg és a svéd hatalom romjain az orosz nagyhatalom helyezkedett el.

Nagy Péter cár egész Keleteurópának urává lett és a Fekete tengerig terjesztette befolyását, hol a balkáni orthodox nemzetekkel keresett érintkezést.

Ez volt tehát a nagy északi háború (1699—1721) eredménye.

310. §. A nyugati francia és keleti svéd-orosz hatalmak között a Habsburgok hatalmas államrendszere terült el. Elszászt 1648-ban elveszítették, a bajor Wittelsbachok pedig a franciákhoz állottak. Észak hatalmas állama, Brandenburg-Poroszország hű maradt I. Lipót császárhoz, Frigyes Vilmos, a *nagy választó* (1640—88), a porosz állam megalkotója, Hollandia és a császár szövetségese volt, fia: III. Frigyes 1700-ban királyi rangra emelkedett (I. Frigyes porosz király 1700—14), és így a Habsburgok északon a Hohenzollerek hatalmára támaszkodtak.

Kétségtelenül ez tette lehetővé azt, hogy figyelmöket kelet felé fordították és a császári hatalom veszteségeiért a Közép-Duna vonalán igyekeztek magokat kárpótolni. Csehországot örökös birtokaik közé olvasztották és ezt készültek tenni Magyarországon is, hol a nemzet az udvarban keresett támogatást a török ellen, de mikor a korszak legnagyobb magyarja, Zrinyi Miklós gróf magára maradt, az elégületlenek Wesselényi Ferenc gróf nádor köré tömörültek, annak halála után pedig Zrinyi Péter bán vezetése alatt fegyvert fogtak. Az udvar a felkelés vezéreit kivégeztette, az országot pedig megszállotta. E megszállás ellen Thököly Imre harcosai fogtak fegyvert, de az 1683-diki török támadás Bécs felmentésével végződött és 1686-ban Buda felszabadítását, 1687-ben Erdély megszállását eredményezte. A fejedelemség megszűnése (1690) után Rákóczi Ferenc szegezte fegyvereit a beolvasztás terveinek 1703-ban, de bár az 1707-diki ónodi gyűlésen a Habsburgokat letette, fegyvereit nem kísérte állandó diadal. Az országot 1711-ben elhagyta, mire az 1711-diki szatmári egyezség az alkotmányos törvények helyreállítását ígérte meg. Ez az 1715-diki törvényekben valóra vált.

312. §. *Irodalom.* A korszak történetét ismertették *Széchy K.*: Gróf Zrinyi Miklós. 5 kötet. Budapest, 1896—1902. *Pauler Gyula*: Wesselényi Ferenc nádor összeesküvése. 2 kötet. Budapest 1876. *Angyal J.*: késmárki Thököly Imre. 2 kötet. Budapest, 1888—89. *Márki S.*: II. Rákóczi Ferenc. 3 kötet. Budapest, 1907—10.

A keleti kérdés.

312. §. A török hatalom Kandia sziget megvétele után, 1664-ben érte el legnagyobb kiterjedését, hanyatlása viszont akkor kezdődött meg, mikor az 1681-diki francia támadással egy időben Bécs ellen vonult és annak kudarca után, 1683-ban visszavonult. A nagy felszabadító háborút (1681—99), melyben I. Lipót király csapatai 1686-ban Budát felmentették, 1687-ben pedig Erdélyt is megszállották és 1690-ben az erdélyi fejedelemség önállóságát megszüntették, az 1699-diki karlócai békeszerződés akként fejezte be, hogy Magyarország a Duna, Tisza és Maros szöglet kivételével a török uralom alól felszabadult. A török birodalom északi tartományaiban az Adria mellett, Dalmáciában és Boszniában, Szerbiában és Havasalföldön a Habsburgok befolyása erősödött meg, Moldvát viszont a magyar és lengyel királyok igényelték, keletről pedig az oroszok tolták ki határukat a Dnyeszter folyó vonaláig.

Gyarmatosítás.

313. §. A gyarmatosítás terén a spanyol-portugál területeken osztozkodó hatalmak közül Anglia került ki győztesen. Ekkor indult meg India fokozatos birtokbavétele; ekkor szerezték meg Északamerika svéd és hollandi telepeit és ekkor lett Uj-Amsterdamból New-York.

Művelődés.

314. §. A műveltség terén kétségtelenül Franciaország vezetett. A francia nyelv művészi tökélyre, az irodalom nagy virágzásra emelkedett. Corneille Tamás (1625—1709), Racine János (1639—99) drámái, Molière János (1622—73) vígjátékai örökbecsűek, francia szokások és csín lett divatossá egész Európában, francia földön született meg a barokk stílus, mely a renaissance klasszikus formáit kikerekítette.

Európa egész műveltsége francia befolyás alá került, de a germán visszahatás jelei már mutatkoztak Leibniz Vilmos Gottfriedban (1646—1716), Newton Izsákban (1642—1727) és Locke Jánosban (1632—1704), kik a természetre vonatkozó isme-

reteket, a tapasztalással megismerhető világismeretét fejlesztették tovább és a politikába vitték a szabadság és az emberi jogok gondolatát.

315. §. *Irodalom.* V. ö. az irodalom- és művészettörténeti kézikönyveket. — XIV. Lajos korához kitünő forrás *Saint Simon herceg:* Mémoires sur le règne de Louis XIV. 22 kötet. Paris, 1878 és köv. valamint *Sévigné asszony:* Lettres. 14 kötet. Paris, 1887. V. ö. *Bourgéois E.:* Le grand siècle. Louis XIV. Paris, 1895. *Philippson M.:* Das Zeitalter Ludwigs XIV. Berlin, 1879 és *Voltaire A. F.:* Le siècle de Louis XIV. Paris, 1752.

XXXVIII. A felvilágosult abszolutizmus 1715—1790.

316. §. A hatalmi politika XIV. Lajos nagy háborúi után veszíteni látszott erejéből és a fejedelmek a háború sebeinek gyógyítására, népeik jóléténck emelésére fordították figyelmöket. A nagy háborúkat okszerű gazdálkodás követte; okszerű telepítés (magyarországi német telepítések) a jobbágyság megszüntetése, az ipar és kereskedelem állami pártolása.

Franciaországban a korszak elején a skót Law János részvények és papírpénzkibocsátásával helyezte gazdasági alapokon el a kormányt, de vállalkozásainak csődje után XV. Lajos (1715—74) kegyenceivel kormányzott.

Poroszországban I. Frigyes Vilmos király (1713—40) gazdagságos kormányának eredményeit II. Nagy Frigyes (1740—86) háborúi lerontották és reformjaiból egyedül a fogyasztási adó rendszere maradt meg, melyet a XVIII. században valamennyi európai állam elfogadott. Ez által az állam jövedelmi forrásai a régi földadó és a vámjövedelmen kívül újjakkal gyarapodtak. Poroszország nagy befolyását mutatta az, hogy II. Frigyes király 1785-ben a német fejedelmeket porosz vezetés alatt tudta egyesíteni. (*Fürstenbund.*)

VI. Károly császár (1711—40), Mária Terézia (1740—80) és II. József császár (1780—90) viszont osztrák tartományaikat a háború ellenére is felvirágoztatták.

Spanyolországban III. Károly király (1759—88), Portugáliában I. József király (1750—77) miniszterei (Pombal marquis) képviselték a gazdagságos abszolutizmust.

317. §. Ezzel párhuzamban a békét a Bourbonok és Habsburgok versengése fenyegette. Azok 1700 óta Spanyolországnak is fejedelmei voltak, ezeknek utolsó férfisarja, VI. Károly császár halála esetére leányának, Mária Teréziának igyekezett a trónt biztosítani, mit a szabad választáshoz ragaszkodó német fejedelmek elleneztek. Az örökösödést rendező osztrák *Pragmatica Sanctiót* tehát nem mindenki fogadta el és Károly császár halálakor Nagy Frigyes porosz király 1740-ben Bécs ellen nyomult. Az így kitört osztrák örökösödési háborúban (1740—48) Károly Albert bajor választó (VII. Károly), a francia-bajor csapatok veresége után 1745-ben Mária Terézia férje, lotharingiai Ferenc került a császári trónra (1745—65) és az 1748-diki aacheni békében azt megtartva, új dinasztiát alapított.

Az angol-porosz és osztrák-francia-orosz szövetkezés azonban új háborút váltott ki (hét éves háború, 1756—63), melyben Anglia Kanadát szállotta meg (1763. párisi béke), az osztrák és porosz hatalmak a vérvesztés ellenére mit sem nyertek (1763. hubertsburgi béke). Oroszország cárnője, II. Katalin (1762—96) azonban osztrák és porosz szomszédaival együtt Lengyelországot 1772-ben felosztotta és Törökországnak hadat üzent.

318. §. A háborúk az összes hatalmak erejét kimerítették, de legjobban érezte azt Franciaország, hol XVI. Lajos (1774—92) állandó pénzzavarba került és a protestáns Necker Jakab genfi bankár javaslatára 1789-ben összehívta Franciaország rendjeit, melyek 1614 óta nem üléseztek, hogy megosszák vele a rettentő felelősséget.

A rendek nemzetgyűléssé (*assemblée nationale*) alakultak át és a hatalmat magukhoz ragadva, az abszolutizmus ellen nyílt harcot kezdtek, mi nem volt egyéb, mint forradalom.

319. §. A franciák az Európán kívül lefolyt háborúkban mindenütt tért veszítettek az angolok előtt, kik Dupleix Ferencz József francia főkormányzótól ekkor ragadták el Kelet-Indiát (Lord

Clive és Hastings Warren), melyet 1774-ben brit főkormányzósággá alakítottak át.

Ugyanígy szerezték meg 1760-ban Kanadát is, mire az 1763-diki párisi béke 14 nagy tartományt egyesített angol kézben. Mikor azonban az anyaország azokra súlyos adót vetett ki, 13 tartomány népe fegyvert fogott és 1776-ban magát független államma nyilvánítva, megvetette az Egyesült-Államok alapjait. Washington György fővezért a Kanada elvesztése miatt bosszút kereső franciák támogatták és ezért jött létre a békekötés 1783-ban Versaillesban, hol Anglia kénytelen volt elismerni az északamerikai köztársaság függetlenségét.

Annak első elnökévé a diadalmas fővezér, Washington György lett (élt 1732—99).

320. §. A korszak műveltségét a tapasztalás bölcseletétől (Locke, 256. §.) bevezetett *felvilágosodás* jellemezte, mely a katholikus egyházzal szembehelyezkedett. Azt vezette be a francia *encyklopédia* (1745—80) ismert gyűjtemény és azt képviselte Voltaire Ferenc (1694—1778), a politika terén pedig Montesquieu báró (1689—1755), ki az angol alkotmány dícséretével és a genfi Rousseau Jakab János (1712—78), ki a nép felség eszméjének hirdetésével a forradalmat előkészítette.

A művészet terén a francia barokk továbbfejlődött és így jött létre a rokokó.

321. §. *Irodalom.* A háborúk történetét porosz szempontból adták: Die Kriege Friedrichs des Grossen. A porosz vezérkar kiadása. Berlin, 1890. és köv. és a Preussisches Generalstabswerk über den siebenjährigen Krieg. 6 kötet. Berlin, 1901. Osztrák szempontból *Kienast-Hoen:* Oesterreichischer Erbfolgekrieg. 3 kötet. Wien, 1896—98.

322. §. Nagy Frigyesről írt *Koser Reinhold* a porosz államlevéltár igazgatója (1852—1922): König Friedrich der Grosse. IV. kiadás, 2 kötetben. Stuttgart, 1913. Mária Teréziáról *Arneth A.:* Geschichte Maria Theresias. 10 kötet. Wien, 1863—79 és *Broglie herceg:* Maria Thérèse impératricer. 2 kötet. Paris, 1892. II. Józsefről *Mitrofanov P.:* Joseph II, seine politische und kulturelle Thätigkeit. 2 kötet. Wien, 1909.

323. §. Az északamerikai függetlenségi harc történetét *Pfister A.:* Die Amerikanische Revolution. 2 kötet. Stuttgart, 1904.

XXXIX. A francia forradalom 1790—1801.

324. §. A francia nemzetgyűlés (*Assemblée Nationale* vagy *Constituante*) az 1791-diki alkotmánylevélben Franciaországot alkotmányos monarchiává alakította át, de az annak alapján megválasztott első nemzeti parlament (törvényhozógyülés, *Legislative*) XVI. Lajos királyt perbe fogta a köztársasági *konvent* (*Convention nationale*) pedig 1793 elején kivégeztette.

A hatalom a király kezéből a girondei képviselők (*girondisták*) birtokába ment át, azok kivégzése után pedig a radikális Danton György ragadta magához, de mikor erős kézzel rendet akart teremteni, társa, Robespierre Miksa őt is kivégeztette. A tömeg gyorsan hozzászokott ahhoz, hogy semmiféle tekintélyt és hatalmat el ne ismerjen és mikor az új diktátor Franciaország egyházait becsukatva, új templomot emelt, a legfőbb lény tiszteletére rendezett ünnepély után a konvent őt is vérpadra küldte.

Röviden egybefoglalva, ez volt a forradalom történetének vezérfonala, melynek kiegészítéséül megjegyezzük, hogy a forradalmi vezérek a parlamenten kívül klubokban szervezkedtek. Ilyen klub volt a *jakobinusok* klubja, mely Robespierre vezetése alatt a dominikánusok kolostorában ülésezett és a *club des cordeliers*, mely Danton vezetése alatt a minoriták (*cordeliers*) kolostorát foglalta le. A vezérek a városi tanácsra támaszkodtak, melyet Páris tömegei élén a jóléti bizottság felállításával toltak félre.

325. §. A dinasztia tragédiáját részben az okozta, hogy Ausztria és Poroszország 1791-ben szövetségre léptek a francia királyi ház megmentésére, mert amint seregeiket Dumouriez.tábornok szept. 20-dikán Valmy mellett megállította, 22-ikén már létrejött a köztársaság, mely a szomszédos államoknak hadat üzent.

A *konvent* hadseregei egymás után birtokba vették a Rajna vonalát és Osztrák Németalföld

(Belgium), 1794-ben pedig Hollandiát, mire az 1793-ban létrejött I. franciaellenes koalició 1795-ben felbomlott. Elsőnek Poroszország kötött békét Baselben és a Bourbonok reményei összeomlottak.

326. §. A mérsékelt elemek 1795. nyarán a *konventet* 5 tagu *direktóriummal* cserélték meg, mellette két házból álló törvényhozó testülettel. A kormány azonban szegény volt, mire Bonaparte Napoleon tábornok 1796-ban a gazdag Itáliába tette át a küzdelem színterét, hol az 1797-diki campoformiói békeszerződésben a Habsburgok Lombardiával együtt Belgiumot is a franciáknak engedték át, kik a hódításokban új erőforrás birtokába jutottak.

Rövidesen Itália összes államai Franciaország mellé állottak (Lombardia cisalpin köztársasággá alakult), Schweizban Helvetia, Hollandiában Batavia néven alakultak köztársaságok. Egyedül Anglia állott ellen és szervezte meg a II. franciaellenes koaliciót, mire Bonaparte tábornok India kulcsát, Egyptomot akarta megszerezni, (egyptomi expedició, 1798—99). Rómában és Nápolyban is köztársaságok alakultak, a savoiai királyi ház Szardinia szigetén, a nápolyi Bourbonok Sziciliában kerestek menekülést, Bonaparte pedig Egyptom elfoglalása után Ázsiába nyomult és csak az otthoni zavaros hírek vétele után tért vissza Párisba, hol 1799. nov. 10-dikén csapatai élén a *direktóriumot* 3 tagú *konzulátussal* cserélte meg, melyben az első konzuli tisztet magának tartotta fenn.

Visszatérésével a II. koalició is bomladozni kezdett és az 1800-diki nagy diadalok (Marengo) után az 1801-diki lunévillei békében a Rajna balpartját Franciaországba kebelezte.

Irodalom.

327. §. A francia forradalom történetének forrásait illetőleg összeállítást adott *Legg G. L. : W. :* Select documents illustrative of the history of the French Revolution. 2 kötet. Oxford, 1905.

A nemzetgyűlés naplóit a Journal des États Généraux. 27 kötet. Paris, 1789—91 és a Procès Verbal de l'Assemblé Nationale. 75 kötet. Paris,

1789—91. A konvent íratait a Procès Verbal de la Convention Nationale, 1792—95. 72 kötet. Paris, 1792—96.

A jóléti bizottság aktáit *Aulard A.:* Recueil des actes du Comité de Salut public. I—XXI. kötet. Paris, 1889—1911.

328. §. A francia forradalom összefüggő történetét megírták *Aulard Ferenc* párisi professzor: Histoire politique de la révolution française. Paris, 1901, a legjobb összefoglalás. *Carlyle Tamás:* The French Revolution. 3 kötet. London, 1887. II. kiadás 1902. (Magyar fordítás is.) *Michelet Gyula* (1798—1874): Histoire de la révolution française. 9 kötet. Paris, (1848—52), 1879. *Mignet Ferenc* (1796—1884): Histoire de la révolution française. 2 kötet. Paris, 1874 és több kiadásban.

329. §. Adalékokat közöltek a La révolution française. Paris, 1881 és köv. és a Revue de la révolution française. Paris, 1883 és köv.

330. §. A forradalom európai kapcsolatait ismertették *Sorel Albert* (1842—1906) francia diplomáciai történetíró: L'Europe et la révolution française. 8 kötet. Paris, 1875—1904, számos kiadásban és a német *Sybel Henrik* (1817—95) müncheni professzor: Geschichte des Revolutionszeitalters, 1789—1800. 5 kötet. Stuttgart, 1857—79. Végül *Taine Hippolyte* (1828—93): Les origines de la France contemporaine. La révolution. 6 kötet. Paris, 1876—94. Magyar kiadás.

331. §. A történetírás az 1789—1815. korszakot részben egységes korszaknak tekintvén, többen megkísérelték a korszak egységes történetének összeállítását. Igy *Oncken Vilmos* német professzor: Das Zeitalter der Revolution, des Kaiserreichs und der Befreiungskriege. 2 kötet. Berlin, 1884—87, *Rose H. J.* cambridgei professzor: The revolutionary and Napoleonic era, 1789—1815. Cambridge, 1894. VI. kiadás 1907 és *Wahl Albert:* Geschichte des europäischen Staatensystems, 1789—1815. München, 1912, a címtől eltérőleg csupán a forradalmi háborúk története.

XL. Napoleon 1801—1815.

332. §. Bonaparte Napoleon 1769-ben Korzika szigetén, Ajaccióban született, hol atyja ügyvéd volt. Csak a francia katonai iskolában tanult meg franciául és 1796-ban mint tábornok vette nőül Beauharnais tábornok özvegyét, Tascher de la Pagerie Jozefint. Diadalait értékesítve, a *direktórium* romjain egyeduralkodóvá tette magát és az 1801-diki lunévillei békében hatalma megszilárdult.

Mikor 1802-ben Anglia is békére lépett (amiensi béke), elérkezettnek látta az időt, hogy a német-római császárság romjain az európai hegemóniát is megszerezze. Így született meg 1804-ben a francia császárság, mire Ferenc császár Ausztriát császári rangra emelte, a német birodalmat pedig sorsának engedte át.

Napoleon sietett kihasználni a helyzet előnyeit. 1804 december 2-án VII. Pius pápától francia földön francia császárrá, 1805-ben Itália királyává koronáztatta magát, december 2-án pedig Austerlitz mellett szétverte a III. koalició (1805—7) erejét alkotó német-orosz hadseregeket. Ferenc császár az 1806-iki pozsonyi békében Velencét és Istriát a franciáknak adta, mire azok a trafalgari csata ellenére, hol Nelson Horatio angol tengernagy a francia flottát szétverte, tovább vonultak észak felé, hol Jena mellett a porosz Friedland mellett az orosz-porosz haderőket verték meg és az 1807-iki tilsiti békében I. Sándor cárral egész Európa birtokán osztoztak meg. Nápolyban, Hollandiában és Spanyolországban francia királyságok alakultak, Napoleon az első helyen sógorát, Murat Joachimot, a másodikon fivérét, Lajost, a harmadikon másik fivérét, Józsefet helyezvén el. Az 1809-iki osztrák hadjárat után (wagrami csata, schönbrunni béke) Ferenc császár leányát, Mária Lujzát vette nőül, első nejét eltaszította és 1810-ben született fiát, Napoleont római királlyá koronáztatta meg.

333. §. Hódításaira támaszkodva teljes erejével Anglia ellen fordult, melynek árúi elől Európa összes kikötőit elzárta, de Sándor cár 1811-ben szakított francia szövetségesével.

Napoleon nyomban ellene fordult és 1812 őszén Moszkváig előrenyomult, ott azonban a rettenetes tél miatt egész hadereje megsemmisült és gyorsan növekvő ellenségei 1813-ban már a német földön álló francia helyőrségeket fegyverezték le. A császár október 16—19-én Lipcse mellett fogadta és veszítette el a döntő csatát, melynek eredménye Németország és a Rajna vonal elveszítése volt. A tél folyamán a IV. koalició csapatai egyszerre lépték át a Rajnát és a Pyreneusokat és 1814 márc. 31-én Párisban vettek állást.

A franciák a megszállás alatt XVIII. Lajos személyében visszahívták a Bourbonokat, kikkel a hatalmak május 30-iki párisi békeszerződésben békére léptek (I. párisi békeszerződés).

Alighogy a béke részletes megalkotását eszközlő bécsi kongresszus összeült, 1815 tavaszán az Elba szigetre száműzött Napoleon is francia földre lépett, a gyorsan felvonult hadseregek azonban Waterloo mellett megverték, az angolok pedig Szent Ilona szigetére szállították és ott halt el 1821-ben.

Franciaország a november 20-iki II. párisi békében, mely a bécsi kongresszus (1814—15) végzéseit formába öntötte, 1790-iki határait tartotta meg; Belgium Hollandiával Németalföld néven királysággá alakult át, Poroszország északi Németországnak, Ausztria Lombardo-Velencének, Svédország Norvégiának, Oroszország Finnországnak birtokába jutott.

A gyarmatosítás.

334. §. A korszak mozgalmai Európán kívül is éreztették hatásukat. Délafrikát és Ceylon szigetét 1795-ben brit csapatok vették el a hollandoktól. Egyptom, a szuezi földszoros és az indiai út kulcsa 1798—1801. francia kézben volt, de Malta megszállása (1800) után Anglia is megjelent és a franciákat eltávolította. Oroszország a Kaukázusban terjeszkedett és a száraz földön indult India ellen.

Amerikában az Egyesült-Államok a Mississippi vonala felé terjeszkedtek és délen a francia-spanyol Louisianával, melyet Napoleon császár 1803-ban árúba bocsátott, növelték területüket. Északon a canadai angolokkal viszont háborút

kellett vivniok és így Anglia és az Egyesült-Államok között a franciáktól közvetített 1783-iki versaillesi békeszerződés (318. §) helyett csak az 1814-iki gandi szerződés állította helyre a békét.

Az amerikai spanyol gyarmatokban függetlenségi mozgalmak indultak meg.

335. §. Az irodalmat illetőleg v. ö. az összefoglaló munkákat.

Művelődés.

336. §. A francia forradalom korszakának egyik nagy öröksége a nemzetiségi eszme érvényrejutása volt. Napoleon a régi hatalmakat a nemzetiségek felkeltésével igyekezett megdönteni, viszont az ő hatalmát az európai nemzetek koalíciója döntötte meg.

337. §. Az egyház és állam viszonyát illetőleg Napoleon VII. Pius pápát (1800—23), kivel 1801-ben új konkordátumot kötött, 1804-ben Párisba hívta, hol a pápa maga kente császárrá, mi a nyugatrómai birodalom megújítását akarta jelképezni. Nem sokkal azután, 1808-ban Rómát francia csapatok szállották meg és francia területre szállították a pápát. Ez volt a pápaság második francia fogsága (1809—14).

338. §. Gazdasági tekintetben Napoleon a védővámos politika túlzását valósította meg a kontinentális zárban, mellyel a francia befolyás alatt álló egész európai kontinenst hatalmi úton egyetlen vámterületben egyesítette.

339. Irodalmi téren a német irodalom klaszszikus korát élte (Goethe János Farkas 1749—1832 és Schiller Frigyes János Kristóf 1759—1805) és nyomában virágzott fel a magyar irodalom is (Kazinczy Ferenc 1759—1831).

340. Katonai tekintetben az újkor alatt fenntartott zsoldos hadsereget a nemzet eszme szolgálatába állított néphadsereg intézménye (általános katonakötelezettség) váltotta fel.

341. §. Politikai tekintetben az angol alkotmányos elvek alapján kidolgozott 1791-iki francia és 1812-iki cadizi spanyol alkotmánylevelek a népszuverénitás alapjára helyezkedtek.

342. §. *Irodalom.* Napoleon személyével a történetírás oly sokat foglalkozott, hogy a róla írt anyag

bibliográfiája is kötetekre terjed. Ilyen bibliográfiákat adtak *Davois:* Bibliothèque napoleonier e. Három kötet. Paris, 1909—10. *Kircheisen F.:* Bibliographie des napoleonischen Zeitalters. Berlin 1908 és köv. és *Lumbroso:* Saggio di una bibliografia ragionata dell'epoca Napoleonica. Modena, 1894 és köv.

343. §. Forrásokat közöltek a Correspondance inédite et confidentielle de Napoléon Bonaparte. Hét kötet. Páris, 1809—20 és a Correspondance de Napoleon I. 32 kötet. Paris, 1858—69. *Kircheisen F. M.:* Napoleon's Briefe. Három kötet. Stuttgart, 1910. *Lecestre L.:* Lettres inédites de Napoleon, 1810—15. Két kötet. Paris, 1897. *Picard* és *Tuetey:* Correspondance inédite de Napoleon I-er. I—IV. kötet, 1804—11. Paris, 1912—13.

344. §. Adalékokat közölt a Revue napoléonienne. Paris, 1901 és köv.

345. §. Életrajzot adtak *Fournier A.:* Napoleon I. Három kötet. Wien, 1886—89. II. kiadás, 1913. Magyar kiadás három kötetben. Budapest, 1910 és *Rose H. J.:* The life of Napoleon. Két kötet. London, 1901 és több kiadásban. Ez a kettő a legjobb életrajz.

346. §. Az egyes háborúkról v. ö. a 330. §-ban felsorolt összefoglaló müveket. Az egyes államokról v. ö. Németországról *Heigel K. Th.:* Deutsche Geschichte 1786—1806. Két kötet. Stuttgart. — Ausztriáról és Magyarországról *Wertheimer E.:* Ausztria és Magyarország a XIX. század első évt zedében. Két kötet. Budapest, 1890. — Itáliáról *Driault E.:* Napoléon en Italie. 1800—12 Paris, 1906. — Angliáról *Dorman M. R. P.:* History of the British Empire, 1793—1825. 2 kötet. London 1902—4.

A legujabb kor.

1815—1920.

Bevezetés.

347. A legújabb kor történetét helytelenül számítják 1789-től, mert a forradalmi korszak (1789—1815) befejezése volt az újkori politikai fejlődésnek. Az utána következő korszakot már

nem a fejedelmi abszolutizmus tüntette ki, melyet a renaissancetól (*il Principe*) Napoleon bukásáig európaszerte képviselve látunk, hanem egyrészt a nép politikai érvényesülése, másrészt a gyarmatok felszabadítása és a politikai szabadságnak, műveltségnek az egész ismert világra való kiterjesztésével a történelmi színtér átalakulása.

348. §. *Irodalom.* Időszerűségénél fogva ez a korszak kezdettől nagy népszerűségnek örvendett és ma már igen jó kézikönyvekkel rendelkezünk.

Ide vonatkozik *Browning Oszkár* cambridgei professzor népszerű munkája: A History of the Modern World, 1815—1910. Két kötet. London, 1912. *Debidour A.:* Histoire diplomatique de l'Europe, 1814—78. Két kötet. Paris, 1891. III. 1—2. kötet. 1878—1916. Paris, 1917. *Egelhaaf G.:* Geschichte der neuester Zeit, 1871—1915. V. kiadás. Stuttgart, 1915. *Fueter E.:* Weltgeschichte der letzten hundert Jahre 1815—1920. Zürich, 1921. *Gervinus S. S.:* Geschichte des XIX. Jahrhunderts seit den Wiener Verträgen. 11 kötet. Leipzig, 1855—66. IV. kiadás 8 kötetben, 1864—66. *Horváth Jenő:* Diplomáciai történelem, 1815—1920. Két kötet, Budapest, 1921. *Lavisse Ernő:* Histoire contemporaine depuis 1815. Paris, 1894. *Rose H. J.:* Development of Europe, 1870—1900. London, 1905. V. kiadás, 1870—1914. London, 1915. *Stern Alfréd* műve a legalaposabb: Geschichte Europas, 1815—1871. I—VIII. kötet. Stuttgart, 1890—1920.

349. §. Egyes államokat illetőleg megemlítjük a Balkán félszigetre vonatkozólag *Miller W.:* The Ottoman Empire 1801—1913. Cambridge, 1914, mely a török és az új balkáni nemzeti államok történetét adja. V. ö. még 353. §.

XLI. Anglia és a Szent Szövetség 1815—1848.

350. §. Az 1815-iki végzések után Európa két részre oszlott. Az egyik oldalon Anglia megtartotta történelmi alkotmányát, a másikon az európai kormányok visszatértek a fejedelmi abszolutizmushoz és ezen az alapon tömörültek Európa fejedelmei az 1815-iki *Szent Szövetségben* Ausztria és Oroszország császárai és Poroszország királya körül.

A fejedelmi abszolutizmus ellen fogtak fegyvert 1820-ban Spanyolország és Portugália, Szavoia és Szicilia népei és tették magukévá az angol alkotmányos eszméken nyugvó 1791-iki francia *chartáról* lemásolt 1812-iki spanyol alkotmánylevelet, mire Itáliát osztrák, Spanyolországot francia csapatok szállották meg.

A helyzet csak akkor szenvedett változást, mikor 1830 juliusban X. Károly francia király ellen tört ki forradalom (*juliusi forradalom*) és helyét Lajos Fülöp orleánsi herceg foglalta el, ki népének alkotmányt adott (*juliusi monarchia*). Ettől kezdve Anglia nem állott egyedül többé, sőt a két alkotmányos állam egymással szoros szövetségre lépett és a keleti hatalmakkal szemben életképes egyensúly alakúlt ki.

351. §. A nyugati szövetség természetesen az egész nyugatot átalakította. Már 1830-ban a francia belgák is fegyvert fogtak, a hollandi jellegű Németalföldből kiváltak és létrejött a független Belgium. Az új országot a franciák akarták birtokba venni, ennek azonban a támadástól félő angolok ellene szegültek és az angolbarát Koburg Lipót herceget ültették trónra, miáltal Belgium Angliához simult. Mikor Portugáliában a *Szent Szövetséghez* vonzódó Dom Miguel (Mihály) herceg ellen kitört forradalom diadalt aratott, Mária királynő is Koburg herceget választott férjül (Koburg Ferdinánd); mikor azonban az angolok Don Carlos spanyol trónkövetelő eltávolítása után Krisztina spanyol királynőnek is Koburg herceget kerestek és Franciaország kivételével egész nyugat angol befolyás alá került, Franciaország a királynőt 1846-ban Bourbon herceghez kényszerítette, az angol szövetséget felbontotta és a *Szent Szövetséghez* csatlakozott.

A francia nép azonban elszokott az abszolutizmustól és ezzel nemcsak az európai egyensúly bomlott fel, hanem 1848 elején a francia nép is új forradalomban tört ki, mely Lajos Fülöp trónját megdöntötte (*februári forradalom*).

352. §. A hatalmak külön csoportosulását mutatta meg a keleti kérdés, mert ott Ausztria következetesen a török birodalom mellett, Oroszország pedig az ellen foglalt állást. A görögök

1821-ben fegyvert fogtak elnyomóik ellen és elűzték a török helyőrségeket, mire a szultán 1824-ben Mehemet Ali egyptomi helytartó segítségéhez folyamodott, ki Görögországot megszállotta. Anglia és Franciaország a görögök pártjára állván, az osztrák-orosz egyensúly felbomlott és az orosz csapatok 1828-ban európai megbízásból vonultak be a Balkán féls igetre, hol az 1829-iki drinápolyi orosz-török békeszerződésben Görögországnak, Szerbiának, Moldvának és Havasalföldnek önkormányzatot biztosítottak. A nyugati hatalmak Görögországot 1830-ban hűbéri sorból független királyság rangjára emelték és trónjára Wittelsbach Ottó bajor herceget hívták meg.

Mikor Oroszország 1833-ban a tengeren ismét Konstantinápoly elé vonult, a hatalmak az 1841-iki londoni szerződésben Boszporust és a Dardanellákat elzárták az idegen hadihajók előtt.

353. §. Középeurópa egész kiterjedésében osztrák vezetés alatt állott (Metternich Kelemen herceg kancellár). Németország 1815-ben szövetségállammá (Német szövetség) alakult át, melynek elnöke Ausztria császára volt, kinek csapatai egész Itáliát osztrák befolyás alá vonták. Mint magyar király azonban nem maradhatott a Szent Szövetség szellemében abszolut fejedelem, hanem az országgyülést egybehíva (1825) lehetővé tette a korszerű reformokat (1825—48. reformországgyülések).

Ugyanakkor a német alkotmányos mozgalmakat elfojtották. I. Miklós cár (1825—55) pedig az 1830-ban fegyvert fogott Lengyelországot orosz tartománnyá tette.

354. §. *Irodalom.* Az európai történelem részleteiről v. ö. *Treitschke Henrik* (1834—96) berlini professzor: Deutsche Geschichte im XIX. Jahrhundert. I—V. kötet, 1847-ig. Leipzig, 1879—94 és több kiadásban. — *Boulger C. H.:* History of Belgium. I. kötet, 1815—65. London, 1913. — *King B.:* A history of Italian Unity, 1814—71. 2 kötet. London, 1899. Francia kiadás 2 kötetben. Paris, 1901. *Orsi P.:* L'Italia moderna. Milano, 1901. IV. kiadás 1913. Német kiadás. Leipzig, 1902.

Tivaroni C. : Storia critica del risorgimento italiano 9 kötet. Torino, 1888—97. — *Walpole S.* : History of England, 1815—56. 6 kötet. London, 1878—86 és több kiadásban. — *Schiemann Tivadar* (18—— 1922) berlini professzor: Geschichte Russlands unter Nikolaus I. 4 kötet. Berlin, 1904—20. — *Miller W.* : The Ottoman Empire, 1801—1913. Cambridge, 1913.

355. §. A korszak folyamán indult meg Afrika felkutatása és egyes partvidékeinek birtokbavétele. Igy szállották meg a franciák 1830-ban Algirt, míg az angolok Délafrikát kezdték gyarmatosítani és a hollandi parasztok (*boer* = *Bauer*) a Vaal folyón átköltözve, Transvál és Oranje köztársaságokat alapították meg. Egyptom tartomány Mehemet Ali helytartósága idején török tartományból csupán névleg függő állammá alakult át.

Ugyanakkor Ázsiában az oroszok a szárazföld és az angolok a tengeren át India felől a Szélső Keletre jutva, Kinával kerestek érintkezést, melytől az utóbbiak 1840-ben Hongkongot szerezték meg.

Amerika spanyol és portugál gyarmatait a *Szent Szövetség* ellen küzdő Anglia igyekezett felszabaditani és ebben fontos szövetségesre talált az Egyesült Államokban, melynek elnöke, Monroe Jakab az európai gyarmatosítás ellen óvást emelt (*Monroe doktrina*, 1823). Ezzel a délamerikai függetlenségi harc, melynek élén Bolivar Simon szabadsághős (élt 1783—1830) állott, teljes diadalt aratott, sőt 1822-ben Brazilia portugál gyarmat is felszabadult.

356. §. *Irodalom.* A keletázsiai eseményeket ismertette *Morse H. B.* : The international relations of the Chinese Empire. The period of conflict, 1834—60. London, 1910.

357. §. Az amerikai függetlenségi harc forrásait adta *Torres Lanzas P.* : Independencia de America. Catalogo de (8000) documentos conservatos en el Archivo de las Indias de Sevilla. 6 kötet. Madrid, 1912. Igen jó összefoglalást adott *Paxson F. L.* : Independence of the South American Republics. New York 1903. II. kiadás. Philadelphia, 1916.

XLII. A középeurópai kérdés rendezése 1848–1871.

358. §. A februári forradalom nyomán egész Közép-Európában forradalom tört ki és a *Szent Szövetség* államrendje összeomlott.

Franciaország köztársasággá alakult (II. köztársaság, 1848—52) ; a német államok Frankfurtban nemzetgyűlést hivtak össze, mely 1849-ben közös német (császári) alkotmánylevelet dolgozott ki ; az olasz államok fegyvert fogtak és amig egységes olasz nemzetállam megalkotásán álmodoztak, addig Rómában és Velencében köztársaság alakult. Ausztria császárság 1848 áprilisban alkotmánylevelet kapott, Magyarország parlamenti kormányt nyert (áprilisi törvények) és Erdélyt, mely 1526 óta külön élt, ismét egyesítette az anyaországgal ; Havasalföldön román nemzeti kormány alakult.

359. §. E mozgalmak hullámai azonban nem érintették Oroszországot, melynek élén Miklós cár az aldunai fejedelemségeket megszállotta és az osztrák császárságnak biztos alátámasztást adva, lehetővé tette az autokratikus visszahatást.

E visszahatást Windischgraetz Alfréd és Schwarzenberg Sándor hercegek indították meg, kik az osztrák forradalmat leverve, az ifjú Ferenc Józsefet ültették a császári trónra (1848—1916) és orosz segítséggel egész Középeurópát megfosztották a forradalom sikereitől. Németországban és Itáliában lehetetlenné tették az egységes német és olasz nemzetállamok megalkotását ; ott a császári trónra jelölt porosz királyt a cár elé idézve, leszerelték, itt Radetzky báró császári tábornok az olasz egységért küzdő szárdiniai hadsereget verte meg (1848—49). Magyarországon Kossuth Lajos forradalmi kormánya (*honvédelmi bizottmány*) féléven át sikerrel küzdött a felbujtott nemzetiségek és az osztrák betörés ellen, de az oroszok 1849 nyarán benyomultak és Görgey Arthúr fővezért aug. 13-dikán Világosnál fegyverletételre, Kossuthot menekülésre birták. A román forradalmat orosz csapatok fojtották el.

360. §. Oroszország kiváltságos helyzetét Konstantinápoly megszerzésére akarván értékesíteni, Angliának a Török Birodalom felosztását

javasolta, de az Indiáért aggódó brit politika e tervnek ellene szegült és váratlanul kitünő szövetségesre talált Franciaországban, hol Bonaparte Lajos Napoleon herceg, Napoleon császár unokaöccse már 1848-ban elnökké, 1852-ben pedig III. Napoleon néven császárrá tette magát (II. császárság, 1852—70) Angolok és franciák 1853-ban együtt vonultak az oroszok ellen (krimi háború, 1853—56), de csak szárdiniai és török segítséggel tudták elfoglalni Szebasztopolt, mire az 1856-diki III. párisi békekötésben Oroszország reményei összetörtek.

A háború eredményeként Moldva és Havasalföld 1858-ban (1860-ban Románia révén) egységes fejedelemséggé alakultak.

361. §. Az orosz hatalom összeomlása következtében az osztrák hegemonia támasz nélkül maradt és az olaszok a krimi támogatás fejében francia segítséget nyerve, Lombardiát 1859-ben felszabadították (solferinói csata, zürichi békekötés). Cavour Kamill gróf miniszterelnök azonban nemcsak Lombardiát, hanem az előzött fejedelmek országait, Modenát, Parmát, Toszkánát és Sziciliát is egyesítette hazájával és így alakult meg 1860-ban az egységes olasz királyság (*Italia Unita*), melynek fővárosa Firenze lett.

362. §. Bismarck Ottó gróf (élt 1815—98) porosz miniszterelnök 1866-ban Itáliával szövetkezve támadt Ausztria ellen. Az olasz harctéren az osztrákok győztek ugyan, de a porosz hadsereg Csehországba nyomulva, Königgraetz mellett döntő diadalt aratott és Bécset csupán a prágai béke mentette meg, melyben Ferencz József a német földet elveszítve, a Német Szövetséget (1815—66) sorsának engedte át. A Szövetség felbomlott és Vilmos porosz király elnöklete alatt Északnémet Szövetség alakult Berlin fővárossal. Ugyanakkor a bécsi békeszerződés Velencét Itáliának engedte át.

Ausztria hegemóniája romjain tehát északon porosz-német, délen olasz nemzetállamok alakultak, mire Ferencz József császár 1867-ben a magyarokkal kiegyezett és így jött létre az Osztrák-Magyar Monarchia (1867—1918).

363. §. III. Napoleon császár a háborúk alatt tanusított semlegessége fejében kárpótlásul a Rajna-vonalat igényelte és következetesen elutasításra találva, 1870 nyarán, mikor a spanyolok porosz herceget akartak az 1868-diki forradalomban elűzött Krisztina helyett királyul választani, Poroszországnak hadat üzent. Meglepetésére azonban a délnémet államok is Poroszország mellé állottak, sőt szept. 2-dikán Sedan mellett a császár is német fogságba került. Erre szept. 4-dikén Párisban köztársaság alakult (III. köztársaság), de a kormánynak csakhamar Bordeauxba kellett menekülnie, mert a németek Párist körülzárták és 1871. jan. 18-dikán XIV. Lajos versaillesi palotájában kikiáltották a porosz-német császárságot (1871—1918).

A frankfurti békeszerződésben Franciaország nemcsak az 1648-ban szerzett Elzászt, hanem Lotharingiát is elveszitette. Ugyanakkor az olaszok 1870 őszén Rómát szállották meg és tették fővárossá, a pápa pedig a vatikáni palotájában zárkózott el.

364. §. Franciaország igényelte a vezetést Európán kivül is és 1859-ben a keletázsiai Kokinkinát szállotta meg, onnan vezetvén hadait angol-orosz szövetségben Peking ellen, hol az 1860-diki pekingi béke végre több kikötőt nyitott meg az európai kereskedelem előtt. Az idegen befolyás a szomszédos Japánban is döntő változást idézett elő. A császár (*mikádo*) az 1868-diki forradalomban felszabadította magát helytartója (*shogun*) befolyása alól és szintén teret nyitott az európai befolyásnak.

365. §. Nagyobb siker kísérte III. Napoleon császárt Mexikóban, hol a francia hitelezőket védve, császárságot alapított és annak élére Ferencz József fivérét, Miksa főherceget hívta meg. Politikája teljes sikerrel járt, mert a szomszédos Egyesült-Államok, melyek Monroe idején az európai befolyásnak ellene szegültek, 1860 óta Lincoln Ábrahám elnök alatt (élt 1809—65) két pártra szakadtak. Az iparos északi államok a rabszolgaság eltörlése, az ültetvényes déli államok annak megtartása mellett foglaltak állást, mi az utóbbiak elszakadását (*secessio*) vonta maga után. A polgár-

háború azonban 1865-ben Észak győzelmével ért véget és bár Grant Ulysses tábornok diadalait Lincoln elnök meggyilkolása elhomályosította, az Unió egysége gyorsan helyreállott. A franciáknak csakhamar ki kellett üriteniök Mexikót és Miksa császárt Iuarez Benito elnök 1867-ben agyonlövette, Oroszország pedig ugyanakkor Alaszkát engedte át az Uniónak. Mivel 1867-ben Kanada brit szövetségállammá (Dominion of Canada) alakult át, Észak-Amerika Mexikó vonaláig angol-szász területté lett.

366. §. *Irodalom.* Az európai forradalom történetét megírta *Stratz R.:* Die Revolutionen der Jahre 1848—49 in Europa. 2 kötet. Heidelberg, 1888—91.

367. §. Az egyes államokra vonatkozólag v. ö. *Brandenburg E.:* Die Reichsgründung. 2 kötet. Leipzig, 1916 és *Sybel Henrik:* Die Begründung des Deutschen Reiches durch Wilhelm I. 7 kötet. München. III. kiadás 1913. — Bismarck életét megírta *Heyck E.:* Bismarck. Leipzig, 1898. IV. kiadás 1910. *Lenz M.:* Geschichte Bismarcks. München, 1902. IV. kiadás. 1914. *Marcks E.:* Otto von Bismarck. XV. kiadás 1915. *Welschinger H.:* Bismarck, 1815—98. Paris, 1912. — *Friedjung Henrik:* Oesterreich von 1848 bis 1860. I. és II. 1 kötet. Stuttgart, 1908—10. — 368. §. A krimi háború történetét megírta *Kinglake A. W.:* The History of the Crimean War (The Invasion of the Crimea). London, 1863. A francia politika történetét *Ollivier Emil:* L'empire libéral. 16 kötet. Paris, 1895—1914. A francia-német háború történetét *Breit József:* Az 1870-71. német-francia háború története. Budapest, 1896 és *Regensberg F.:* 1870—71. 3 kötet. Stuttgart, 1912. — 369. §. A keletázsiai kérdés anyagát *Cordier Henrik* francia sinologus dolgozta fel: Histoire des relations de la Chine avec les puissances occidentales, 1860—1902. 3 kötet. Paris, 1910—12. Japán történetét *Okuma S.* miniszterelnök: Fifty years of New Japan, 1859—1909. 2 kötet. London, 1910. — 370. §. Az északamerikai polgárháború történetének forrásait közölte a The War of the Rebellion. I—CL. kötet. Washington, 1880—1905. Összefoglaló művet adott *Draper J. W.:* History of the

American Civil War. 3 kötet. London, 1871. — 371. §. Latin Amerika eseményeit ismertette *Martin F. P.:* Maximilian in Mexico, 1861—67. London, 1914 és *Akers C. E.:* History of South America, 1854—1904. London, 1904. II. kiadás 1854—1912. London, 1912.

XLIII. A fegyveres béke kora 1871—1901.

372. §. Az 1871-diki frankfurti béke az egész európai helyzetet az új Német Birodalom, helyesebben a porosz-német császárság körül állandósította.

Bismarck herceg az új rendet az 1815-diki *Szent Szövetség* kereteinek feltámasztásával, a lengyel földet felosztva tartó három császár szövetségével (*Dreikaiserbündnis*) igyekezett aláépíteni, mi egészen addig békét és biztonságot nyújtott, amíg II. Sándor cár (1855—81) 1878-ban Törökországnak hadat nem üzent és a san-stefanói békeszerződésben Szerbiát, Montenegrót és Romániát nem függetlenítette. Mivel azonban ugyanakkor védenceit az életre keltett Bulgária javára megrövidítette, azok Bécshez fordultak és az Andrássy Gyula gróf osztrák-magyar külügyminiszter sürgetésére összeült berlini kongresszus a berlini szerződésben az orosz szerződést módosította, Bosznia-Hercegovinát pedig Ausztria-Magyarországnak adta oda.

E megállapodás szükségessé tette azt, hogy a Német Birodalom és a kettős monarchia 1879-ben titkos szövetségre lépjenek (*Zweibund*), mely 1882-ben Itália belépésével hármasszövetséggé (*Dreibund*) bővült. A hármasszövetséggel szemben viszont 1892-ben Francia- és Oroszország léptek szövetségre.

Ez volt a fegyveres béke kora.

373. §. Ugyanakkor Északafrikában Franciaország 1882-ben Tuniszt foglalta el és a Szaharáig, délen a Kongo vonaláig előnyomult ; a Kongo medencéjét Belgium kapta ; délen az angolok kezdték meg előnyomulásukat és eljutottak a nagy tavakig, északon 1882-ben Egyptomot, 1895—99-ben a Szudánt szállották meg ; a guineai partokon (Togo és

Kamerun), délnyugaton és keleten a németek alapítottak gyarmatokat.

374. §. Ázsiában Oroszország a kiépült szibériai vasút mentén Mandsurián és Koreán át elérte a Csendes Oceánt, mig az 1894—95. japán-kinai háborúban győztes Japánt diadala gyümölcseitől megfosztották. Anglia és a Fülöp-szigeteket 1898-ban megszálló Amerika Japán, Francia- és Németország az oroszok mellett foglaltak állást, előbbi Indokinában alapítván hatalmas gyarmatbirodalmat, utóbbi Kiaucsauval a kinai szárazföldön vetette meg lábát.

375. §. Amerikában az Unió az 1898-diki spanyol-amerikai háborúban Cuba és Puerto Rico szigeteket szerezte meg és utat nyert az oceánokat összekötő *isthmos* felé.

376. §. *Irodalom.* Összefoglaló forrásművet adott a Die Grosse Politik der Europäischer Kabinette, 1870—1914. Berlin, 1922 és köv.

377. §. Feldolgozást *Hashagen J.:* Umrisse der Weltpolitik, 1871—1914. 2 kötet. Leipzig, 1916, több kiadásban és *Kjellén R.:* Dreibund und Dreiverband. Berlin, 1922.

XLIV. A huszadik század 1901—1920.

378. Afrikában Anglia és Franciaország, Ázsiában Anglia és Oroszország állottak szemben egymással, de az a hatalmas flottapolitika, melylyel II. Vilmos német császár (1888—1918) érvényesülni akart, Angliában aggodalmat keltett és a hármasszövetségtől, mellyel jó viszonyban volt, a kettős szövetséghez terelte át. Igy jött létre VII. Edvárd angol király (1901—10) mesteri vezetése alatt 1904-ben az angol—francia és 1908-ban az angol-francia-orosz *entente*, melyhez hova-tovább Itália is csatlakozván, az egyensúly megszűntnek volt tekinthető.

Mikor VII. Edvárd meghalt, az *entente* hatalmai egyszerre nyújtották kezüket a nekik igért területek után és Franciaország 1911-ben Marokkót, Itália Tripoliszt szállotta meg, Oroszország vezetése alatt pedig szerb-bolgár-görög *Balkán Szövetség* létesült, mely a Balkánt Konstantinápoly vonaláig birtokba vette. A szövetségesek a zsákmány fölött

összeveszvén, a szerbek és görögök Bulgária ellen fordultak és Románia segítségével 1913-ban kedvezőtlen békére kényszerítették (bukaresti béke). Bulgária Bécsben keresett támogatást, mire a szerbek Ferenc Ferdinánd osztrák-magyar trónörököst 1914-ben Szarajevóban meggyilkolták és a büntetés elől Oroszország védelméhez folyamodtak. A kettős monarchia védelmét az 1879-diki szövetség alapján Németország vállalta el, mire Oroszországnak Franciaország sietett támogatására. Mivel azonban a németek a francia határ várövei helyett belga területen át kezdték meg az előnyomulást, a belga semlegesség megsértése miatt Anglia is hadat üzent és európai háború tört ki.

A döntő mérkőzés szeptember elején a Marne folyó mentén folyt le, hol a franciáknak sikerült megállítaniok a németeket, kik osztrák-magyar szövetségeseikkel együtt egy lövészárokrendszerbe vonultak vissza és Középeurópa ostromlott várrá alakult át.

379. §. Ebből a várból több kitörést kísérelt meg Hindenburg német tábornok. 1915-ben Oroszország ellen támadt és nagy területek elfoglalása után az orosz katonai hatalom 1916-ban összeomlott. Ahelyett azonban, hogy II. Miklós cárt (1894—1917) béke útján maga mellé vonta volna, hátban kínálkozó fedezet nélkül fordult a Balkán felé, hol 1915—16. Szerbia és Montenegro semmisültek meg. Az előnyomulás román és görög területen sem tisztázta a helyzetet, mire a görög Szalonikiban az *entente* haderői rendezkedtek be, Románia pedig 1916-ban hadat üzent. Hindenburg most Itália ellen fordult, mely 1915-ben a hármasszövetséget felbontotta és szövetségeseit fegyverrel támadta meg, de ott is megelégedett az áttöréssel és 1917-ben összes erőit a francia harctérre vitte. A mérkőzés tetőpontján, 1918 nyarán azonban a balkáni front összeomlott és nyomában egész Középeurópa martalékává lett a forradalomnak, mi Franciaország békefeltételeinek keresztülvitelét lehetővé tette.

Magának Elszász-Lotharingián kívül az egész Rajnavonalat igényelte és katonailag megszállotta, Olaszország pedig a kettős monarchia olasz terü-

leteit kapta meg, Anglia és Franciaország a német gyarmatokon osztozkodtak.

Németország a versaillesi békeszerződésben (1919) Elszász-Lotharingián kívül elveszítette lengyel területeit is, melyek külön lengyel köztársasággá alakultak.

Ausztria-Magyarország olasz területeinek kivételével szláv érdekkörbe került, az orosz hatalom azonban 1917-ben megsemmisült. A forradalomban II. Miklós cár trónját, később családjával együtt életét is elveszítette, a kommunisták pedig 1918-ban békére léptek a központi hatalmakkal (Brest Litowsk), mire az Oroszországból kivált Finnország és Ukrajna, sőt Románia is békét kötöttek. Az összeomlás után az Oroszországnak itélt ruthén területeket Lengyel- és Csehország nyerték, miáltal Csehország Szlovákia birtokában a Kárpátok egész vonalának birtokába jutott. Hogy ez aránytalan területet megtarthassa, Magyarország déli vonalát Romániának és Szerbiának adták. A saint germaini békeszerződés (1919) e szerint Ausztriát feldarabolta, Magyarországnak a trianoni békeszerződés (1920) csak egyharmad részét hagyta meg, sőt Csehország és Szerbia összekötése végett Nyugatmagyarországot is át kellett engednie Ausztria cimén a cseh-szerb korridornak, mi a szláv előnyomulást a Földközi tenger felé lehetővé tette.

A Neuillyben megkötött békeszerződés (1919) Bulgáriát, a sevresi szerződés (1920) Törökországot csonkította meg; Szmirna (Ionia) Görögországnak, Sziria Franciaországnak, Palesztina és Mezopotámia pedig Angliának jutott.

380. §. Nagy változások állottak elő Afrikában és Ázsiában. Marokkót Franciaország, Egyptomot Anglia vette birtokba. Délafrikában az 1899—1902. angol-boer háborúban Transzvaal és Oranje brit gyarmatokká lettek, a brit gyarmatok pedig 1910-ben államszövetséggé egyesültek, mely Németdélnyugatafrika bekebelezésével egész Délafrikát egyesítette. Ázsiában Japán az 1904—5. háborúban Koreát, a németektől pedig Kiaucsaut szerezte meg és korlátlan túlsúlyra került, mellyel szemben Anglia Indiában és Amerika a Fülöpszigeteken védekezésre szorultak.

A háború eredményeként Németország és Ausztria-Magyarország fejedelmei valamennyien elveszítették trónjaikat és francia befolyás alatt Közép- és Keleteurópában köztársaságok alakultak.

381. §. *Irodalom.* A 289. §. említett műveken kivül v. ö. *Baer C. H.:* Der Völkerkrieg. 28 kötet. Stuttgart 1914—22. *Stegemann H.:* Geschichte des Krieges. 4 kötet. Stuttgart 1917—21 és The Times History of the Great War. London, 1914—22.

Időrendi táblázat.

(Időtanilag megállapitott és elfogadott évszámok.)

Krisztus előtt.

813 (800). Karthago alapitása.
753. Róma alapitása.
674 (670). Az asszyrok Egytomban.
606. A médek Ninivében.
538. A persák Babylonban.
525. A persák Egyptomban.
509. A római köztársaság alapitása.
492—330. Persa—görög háborúk.
490. Marathoni csata.
480. Thermopylai és Salamis mellett vivott csaták.
479. Platalai mellett vivott csata.
478. Delosi Szövetség.
431—404. Peloponnesosi háború.
338. Chaironeiai csata.
333. Issosi csata.
332. A görögök Egyptomban.
264—146. Római—pún háborúk.
264—241. I. pún háború.
219—201. II. pún háború.
216. Cannaei csata.
202. Zamai csata.
149—146. III. pún háború.
146. A rómaiak Görögországban.
133. Tiberius Gracchus mozgalma.
123—121. Gajus Gracchus mozgalma.
60. I. Triumviratus.
48—44. Caesar Rómában.
43. II. Triumviratus.
31. Actiumi csata.
30. A rómaiak Egyptomban.

Krisztus után.

70. A rómaiak Jeruzsálemben.
313. Milanói császári rendelet elismeri a kereszténységet.
395. A római birodalom kettéosztása.
410. A wisigóthok Rómában.
415. A wisigóthok Hispániában.
439. A vandalok Karthagóban.
451. Catalaununi csata.
476. A Nyugatrómai Birodalom bukása.
493. Az ostrogóthok Itáliában.
496. Chlodvig megkeresztelése.
533. A byzantinok Karthagóban.
553. Itália byzantin tartomány.
568. A longobardok Itáliában.
614. A persák Jeruzsálemben.
619. A persák Egyptomban.
622. Hidsra.
637. Az arabok Perslában.
639. Az arabok Egyptomban.
641. Nehavendi csata.
697. Az arabok Karthagóban.
711. Az arabok Hispániában.
726. A byzantinok elvesztik Itáliát.
800. A frank-római császárság megalapitása.
843. Verduni szerződés.
870. Merseni szerződés.

895. Magyar honfoglalás.
962. A Német-Római Szent Birodalom alapítása.
987. Franciaország kezdete.
1066. A normanok Angliában
1095. I. keresztes hadjárat.
1099. A keresztesek Jeruzsálemben.
1125. Wormsi konkordátum.
1147. II. keresztes hadjárat.
1189. Az arabok Jeruzsálemben. III. keresztes hadjárat.
1202—4. IV. keresztes hadjárat.
1204. A latinok Konstantinápolyban.
1204—61. Latin császárság (Románia).
1215. Magna Charta.
1222. Aranybulla.
1240. A mongolok Kievben.
1241. A mongolok Szilézsiában és Magyarországon
1244. Az arabok Jeruzsálemben.
1261. A görögök Konstantinápolyban.
1266. Beneventumi csata.
1267. Viterbói szerződés.
1268. Tagliacozzói csata.
1282. Szicíliai vecsernye.
1308—78. A pápák avignoni fogsága.
1378. A nagy egyházszakadás.
1415. Konstanzi zsinat. Hus megégetése. A portugálok Ceutában.
1453. A törökök Konstantinápolyban.
1480. III. Iván kievi orosz fejedelem felszabadul a mongol uralom alól.
1486. A portugálok Dél-Afrikában.
1492. Amerika felfedezése.
1494. VIII. Károly francia király Itáliában.
1498. A portugálok Indiában.
1517. Luther fellépése. A törökök Egyptomban.
1525. Paviai csata.
1526. Mohácsi csata. Magyarország kettészakadása.
1527. A németek Rómában.
1545—63. A tridenti zsinat.
1552. Passaui egyezmény.
1567. A németalföldi felkelés kezdete.
1572. Szent Bertalan éj.
1588. Nagy Armada.
1598. Nantesi rendelet. Vervinsi béke.
1606. Bécsi béke.
1608. Protestáns Unió és katholikus Liga.
1609. Hollandia függetlenségének elismerése.
1618. Brandenburg és Poroszország egyesülése.
1618—48. Harmincéves háború.
1620. Fehérhegyi csata.
1631. A svédek Németországban. Breitenfeld.
1632. Lützen.
1640. Angol forradalom.
1648. Westphaleni békeszerződések.
1649. I. Károly angol király kivégzése. Cromwell lord protektor.
1660. Az angol királyság helyreállítása.
1667—68. Devolució háború.
1668. Aacheni békeszerződés.
1672—78. Francia—hollandi háború.
1678. Nymwegeni békeszerződés.
1681. A franciák Strassburgban.
1683. A törökök Bécs előtt.
1686. Buda visszavétele.
1690. Az erdélyi fejedelemség vége.
1697. Ryswyki békeszerződés.
1699. Karlócai békeszerződés.
1699—1721. Északi háború.
1700—1713. Spanyol örökösödési háború.
1703. II. Rákóczi Ferenc szabadságharca.
1704. Höchstädt—blenheimi csata.
1707. Ónodi gyűlés.
1709. Poltavai csata.
1711. Szatmári egyezség.
1713. Utrechti békeszerződés
1714. Rastatti békeszerződés.
1715. Madridi békeszerződés.
1721—22. Pragmatica sanctio
1740—48. Osztrák örökösödési háború.

1748. Aacheni békeszerződés.
1756—63. Hét éves háború.
1760. Kanada angol kézben.
1763. Hubertsburgi és párisi békeszerződések.
1774—83. Északamerikai függetlenségi harc.
1776. Északamerikai függetlenségi nyilatkozat.
1783. Versaillesi békeszerződés.
1785. Porosz-német Fürstenbund.
1789. A francia forradalom kezdete.
1789—91. Francia nemzetgyűlés.
1791—1792. Francia törvényhozó gyűlés.
1792—95. Francia konvent.
1792—95. Az I. koalició háborúja.
1793. XVI. Lajos francia király kivégzése.
1795. Baseli békeszerződés.
1795—99. A francia Direktórium.
1796. Bonaparte Napoleon Itáliában.
1797—1801. A II. koalició háborúi.
1798—1801. A franciák Egyptomban.
1799—1804. A francia konzulátus.
1801. Lunévillei békeszerződés.
1802. Amiensi békeszerződés.
1803—15. Angol—francia háború.
1804. Az osztrák és francia császárságok alapítása.
1805—1807. A III. koalició háborúi.
1805. Austerlitz.
1806. Pozsonyi békeszerződés. Jenai csata.
1807. Tilsiti békeszerződés.
1808—14. Spanyol-francia háború.
1809. Francia—osztrák háború. Wagrami csata. Schönbrunni békeszerződés.
1810. Napoleon hatalma tetőpontján.
1811—12. Francia—orosz szakítás.
1812. Oroszországi hadjárat.
1813. Lipcsei csata.
1814. I. párisi békeszerződés.
1814—15. Bécsi kongresszus.
1815. Száz nap. Waterloo. II. párisi békeszerződés. Szent Szövetség.
1820. Déleurópai forradalmak.
1830. Juliusi forradalom. Belgium és Görögország függetlensége.
1840. Dardanella szerződés.
1848. Európai forradalom.
1848—49. Magyar függetlenségi harc.
1853—56. Krimi háború.
1856. III. Párisi békekötés.
1859. Francia—olasz—osztrák háború.
1860. Egységes Olaszország megalakulása.
1861—67. Mexikói beavatkozás.
1866. Porosz—olasz—osztrák háború.
1867. Osztrák—magyar kiegyezés. Északnémet Szövetség.
1870—71. Francia—német háború.
1871—1918. Porosz—német császárság.
1878. Berlini szerződés. Szerbia és Románia függetlensége. Bulgária felállítása.
1879. Német—osztrák—magyar kettős szövetség.
1882. Német—osztrák—magyar—olasz hármas szövetség.
1892. Francia—orosz szövetség.
1904. Angol—francia entente
1908. Angol—francia—orosz entente.
1912. Balkán szövetség. Albánia függetlensége.
1912—13. Balkáni háborúk.
1914—18. Világháború.
1918. A központi hatalmak békeszerződései.
1919—20. Az entente békeszerződései.

VILÁGKÖNYVTÁR

MACAULAY

Államalkotók

HASTINGS — NAGY FRIGYES

FORDITOTTA

SALGÓ ERNŐ ÉS SZÁSZ KÁROLY

Macaulay kedvvel választ tárgyául mozgalmas korokat, nyugtalan lelkeket, hogy áthatő józanságával annál mesteriebben teremtsen rendet és világosságot forgatagukban. WARREN HASTINGS-ről, ki Kelet-India mesés világát szervezte példás britt gyarmattá, s NAGY FRIGYES-ről, ki józan országát bűvölte békében és háborúban mesés birodalommá, talán legragyogóbb tanulmányait írta a nagy történetíró, mert róluk szólva, elméje és képzelete erőit egyenlő mértékben mozgathatja meg.

RÉVAI-KIADÁS

Mesterművek:

BÖLSCHE: *A természet titkaiból.* Fordította dr. Mikes Lajos (1.)

CARNEGIE: *Napjaink problémái.* Fordította Bartos Zoltán. Bevezetéssel ellátta Braun Róbert (4.)

BENVENUTO CELLINI *önéletirása.* Fordította Szana Tamás. (Második kiadás.) Átdolgozta és bevezetéssel ellátta Éber László. Két kötet (12—13.)

CHESTERTON: *Hagyományok és hazugságok.* Fordította és bevezető tanulmányt irt hozzá Hevesi Sándor (8.)

KEY: *Szerelem és házasság.* Fordította Vajda Ernő (10.)

LUBBOCK: *Az élet örömei.* Fordította és bevezetéssel ellátta Dr. Sidó Zoltán (6.)

RENAN: *Jézus élete.* Fordította Dr. Haraszti Zoltán. Bevezetéssel ellátta Kuncz Aladár (11.)

ROMAIN ROLLAND: *Michelangelo élete.* Fordította Éber László (7.)

RUSKIN: *Előadások a művészetről.* Fordította Éber László (14.)

TAGORE: *Az élet megismerése.* Fordította Bartos Zoltán. Bevezető tanulmánnyal ellátta Földi Mihály (9.)

WILDE OSZKÁR: *A szépség filozófiája.* Fordította és bevezetéssel ellátta Hevesi Sándor (3.)

WOODROW WILSON: *Az uj szabadság.* Fordította és bevezetéssel ellátta Dr. Rózsa Dezső (5.)

RÉVAI-KIADÁS

11686. — Révai Testvérek Irod. Int. R.-T. Nyomdája Budapest, V., Ügynök-u